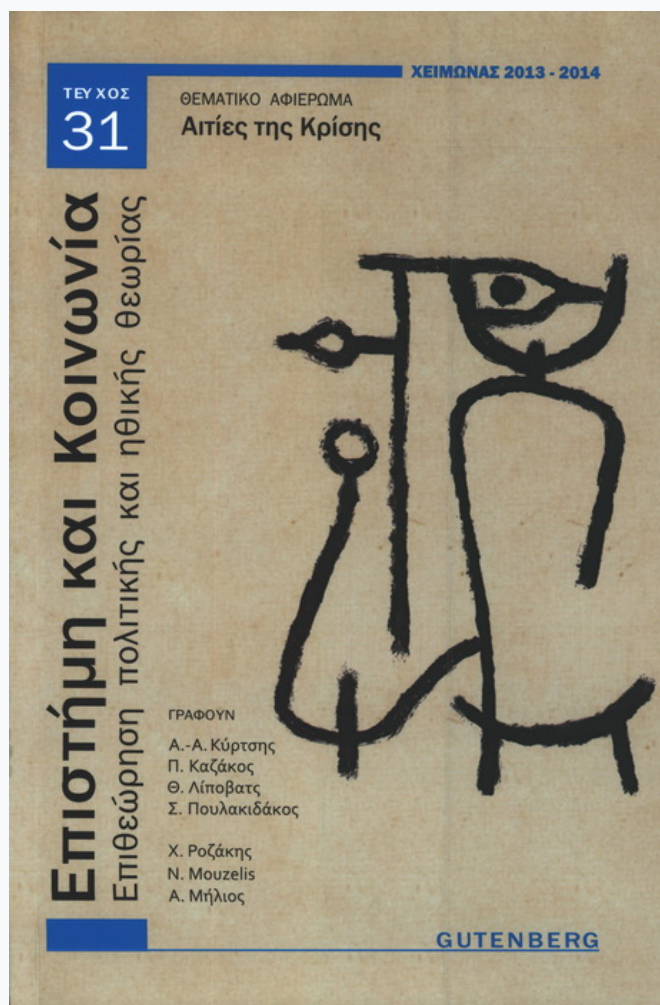

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 31 (2014)

Αιτίες της Κρίσης

Δικτύωση και διακινδύνευση: μικροπολιτική των προνομίων και πολιτισμός της έντρομης καθημερινότητας

Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης

doi: [10.12681/sas.10292](https://doi.org/10.12681/sas.10292)

Copyright © 2016, Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κύρτσης Α.-Α. (2016). Δικτύωση και διακινδύνευση: μικροπολιτική των προνομίων και πολιτισμός της έντρομης καθημερινότητας. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 31, 29–70.
<https://doi.org/10.12681/sas.10292>

*Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης**

ΔΙΚΤΥΩΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΙΝΔΥΝΕΥΣΗ:
ΜΙΚΡΟΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΠΡΟΝΟΜΙΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΤΗΣ ΕΝΤΡΟΜΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΟΤΗΤΑΣ

Οι σχέσεις μεταξύ οργανωμένων συμφερόντων και του κομματικού συστήματος, που χαρακτηρίζουν την περίοδο της Μεταπολίτευσης, έχουν μια πλευρά που συνήθως δεν συζητείται. Η διαμόρφωση προνομίων, που αποδίδονται και αναπαράγονται με τυπικούς όρους μέσω της νομοθεσίας ή των συλλογικών συμβάσεων αλλά και μέσω κυβερνητικών και κομματικών παρεμβάσεων, δημιουργεί άτυπα δίκτυα διανομής και διαχείρισης αυτών των προνομίων, αλλά και πεδία αυθαιρεσίας των αποδεκτών και διαχειριστών τους τα οποία γίνονται ανεκτά από τις αρχές. Τα αποτελέσματα της ανάπτυξης και εξάπλωσης τέτοιων άτυπων δικτύων, που καλύπτονται πίσω από τυπικές διαδικασίες, παρατηρούνται τόσο στη διαταραγμένη σχέση των μετεχόντων σε αυτά με τη νομιμότητα και με τις προσπάθειες υιοθέτησης αποτελεσματικών μέτρων, όσο και στους αποκλεισμούς και τις αδικίες έναντι αυτών που δεν συμμετέχουν στις ομάδες προνομιούχων. Υπάρχει όμως και μια σημαντική κοινωνικοψυχολογική όψη αυτής της σχέσης τυπικών προνομίων και άτυπων δικτύων διανομής και διαχείρισής τους. Οι συμμετέχοντες στα δίκτυα διακατέχονται από άγχη και διάθεση συνεχούς απόκρυψης των πρακτικών που τους αποφέρουν οφέλη.

* Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών <akyrtsis@pspa.uoa.gr>.

Διακατέχονται επίσης από φόβους απόρριψης, εάν δεν αποδειχτούν επαρκώς προσαρμοσμένοι στο κλίμα μικροπολιτικής και συναλλαγής καθώς και της παρατυπίας ή και της παρανομίας που χαρακτηρίζουν την άτυπη διαχείριση των προνομίων. Αυτό δημιουργεί μια έντρομη καθημερινότητα μέσω της οποίας προσλαμβάνεται και ερμηνεύεται από τα περισσότερα μέλη της ελληνικής κοινωνίας η πραγματικότητα της μεταπολιτευτικής περιόδου με υποκριτικό αλλά και εξαιρετικά αμυντικό τρόπο, έναν τρόπο που εμποδίζει την ανάπτυξη σοβαρών επιχειρημάτων και μορφών δράσης για την αντιμετώπιση κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων.

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

ΜΕΤΑ από πολλές θεωρητικές και πραγματολογικές αστοχίες φαίνεται πως η εμμονή στην αναγωγή των δυσλειτουργιών της ελληνικής πολιτείας και των ανταγωνιστικών μειονεκτημάτων της κοινωνίας στις πελατειακές σχέσεις τείνει να εγκαταλειφθεί. Μεταξύ όλο και περισσότερων ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων επικρατεί πλέον η άποψη ότι η κατανόηση των σημαντικότερων πλευρών της ελληνικής πραγματικότητας, όπως διαμορφώθηκε μετά το 1974, προϋποθέτει την εξέταση της επίδρασης των οργανωμένων συμφερόντων στην κοινωνική ζωή και στην οικονομία (Μαυρογορδάτος 1988, 2001, Ματσαγγάνης 2011, Sotiropoulos 1996, Σωτηρόπουλος 2008, κυρίως Ιορδάνογλου 2013). Η άποψη αυτή δεν στηρίζεται προφανώς στην εκτίμηση ότι τέτοια οργανωμένα συμφέροντα ήταν άγνωστα σε προηγούμενες φάσεις της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας, αλλά ούτε και ότι τα πελατειακά φαινόμενα εξέλιπαν. Αυτό που υπονοείται κυρίως είναι ότι υπάρχει μια εξαιρετικά ισχυρή συσχέτιση των διεκδικήσεων με μηχανισμούς πολιτικής παρέμβασης που επηρεάζουν με αρνητικό τρόπο τόσο τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών, όσο και την κοινωνική συνοχή. Η πρόταση επικέντρωσης των αναλύσεων στη σχέση μεταξύ οργανωμένων συμφερόντων και κομματικού συστήματος γίνεται σε αυτό το πλαίσιο απολύτως προφανής. Ένα από τα θέματα που συχνά απασχο-

λεί τους αναλυτές και τους σχολιαστές είναι ότι αυτές οι διαδικασίες δεν οδηγούν σε δικαιώματα με καθολική ισχύ, αλλά σε συστήματα προνομίων κυρίως τυπικών (που εμφανίζονται στη νομοθεσία και στις συλλογικές συμβάσεις).

Οι εν λόγω αναλύσεις, όσο και εάν αποκαλύπτουν με ενδελεχή τρόπο τις πιο σημαντικές συγκροτησιακές πλευρές της ελληνικής κοινωνίας, οικονομίας και πολιτικής της περιόδου της Μεταπολίτευσης, παραμελούν άλλες, λιγότερο εμφανείς πλευρές της κοινωνικής πραγματικότητας, άμεσα συναρτημένες με τα φαινόμενα τα οποία εξετάζουν. Με το να εστιάζουν στα πρόνομια που δημιουργούνται και αποδίδονται με χρήση τυπικών διαδικασιών, όπως η νομοθεσία, πράξεις της διοίκησης και συμβάσεις, υποβαθμίζουν τη σημασία των άτυπων διαδικασιών που διαμορφώνουν την καθημερινότητα. Στις περισσότερες μελέτες που αναφέρονται σε οργανωμένα συμφέροντα δίδεται έμφαση στις τυπικές και όχι στις άτυπες και εν πολλοίς καλυμμένες διαδικασίες που προκαλούν αδικίες και δυσλειτουργίες. Εντούτοις οι εμπειρίες της ελληνικής πραγματικότητας φέρουν συνεχώς στο πεδίο της συναναστροφής εικόνες που συζητούνται, άλλοτε με παράπονο ή δραματικούς τόνους, άλλοτε με τρόπο που εμπλουτίζει την αυτο-ειρωνεία και τα ανέκδοτα σχετικά με τις αρρυθμίες της ζωής και τις ταλαιπωρίες που υφίστανται οι πολίτες. Τέτοιες εικόνες δεν εμφανίζονται όμως στον βαθμό που θα έπρεπε στις κυρίαρχες αναλύσεις όσων φιλοδοξούν να συμβάλουν στην κατανόηση των πραγμάτων και να παράσχουν εξηγήσεις που ξεπερνούν το επίπεδο των δημοσιογραφικών επισημάνσεων ή των λογοτεχνικών περιγραφών. Δεδομένης της πληθώρας των ενδείξεων που προέρχονται από τις καθημερινές εμπειρίες, θα άξιζε να διερευνήσουμε τη σημασία της επέκτασης κοινωνικών δικτύων εξυπηρέτησης και διανομής άτυπων προνομίων που αναπτύσσονται πέρα από τα όρια των οργανωμένων ομάδων και των τυπικών τους εκφράσεων —αν και συνήθως σε συνάρτηση με αυτές. Ο περιορισμός των αναλύσεων στον ρόλο φορέων, όπως είναι τα συνδικάτα, τα κόμματα ή οι διάφορες ενώσεις και σύλλογοι, συσκοτίζει σημαντικές πλευρές της πραγματικότητας. Παράλληλα όμως, αλλά και πίσω από τους κοινωνικούς και

επαγγελματικούς ρόλους που προκύπτουν από τη λειτουργία αυτών των φορέων, αναπτύσσονται τόσο άμεσοι ισχυροί δεσμοί όσο και έμμεσοι ασθενείς δεσμοί που συμπληρώνουν τους ορατούς μηχανισμούς εξυπηρέτησης, εύνοιας και κατοχύρωσης διακρίσεων.¹ Η απόδοση προνομίων, εφόσον η διαχείρισή τους δεν παραμένει υπό τον έλεγχο μια κεντρικής αρχής που ενεργεί βάσει ρητών κανόνων, αλλά εναποτίθεται στη διαχείριση από τα ηγετικά κλιμάκια ομάδων προνομιούχων, συνεπάγεται τη δημιουργία άτυπων κοινωνικών δικτύων εξυπηρετήσεων η πρόσβαση στα οποία εξαρτάται από την αποκεντρωμένη εξουσία των διαχειριστών των προνομίων. Η συμμετοχή σε δίκτυα προνομιούχων, τα οποία δημιουργούνται στιγμιαία από έναν κεντρικό εξουσιαστικό πόλο που βρίσκεται σε διαπραγμάτευση με οργανωμένα συμφέροντα (Ιορδάνογλου 2013), προϋποθέτει την αποδοχή πολλών πρακτικών όχι μόνο αξιοποίησης της προνομιακής θέσης, αλλά και συνεχούς επέκτασης της επιρροής της προνομιακής ομάδας. Το τελευταίο δεν συνεπάγεται μόνο συνεχή διαπραγμάτευση και πίεση προς αυτούς που απέδωσαν τα προνόμια ώστε να μη αποσυρθούν από την ανανέωση και την ανατροφοδότησή τους, αλλά και συνεχή ενίσχυση της εσωτερικής συνοχής και αναπαραγωγής ιεραρχημένων κοινωνικών δικτύων προνομιούχων. Αυτές οι πιέσεις και οι διαπραγματεύσεις, όταν δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν με επιπλέον πόρους τους οποίους απαιτεί η επέκταση των δικτύων, ή δεν είναι δυνατόν να γίνουν βάσει αναδιανομής εις βάρος άλλων ομάδων (οι οποίες είτε διεκδικούν προνόμια με πιο αδύναμη φωνή είτε δεν έχουν καμιά δυνατότητα πίεσης), οδηγούν πολύ γρήγορα στην αποδοχή των εκβιασμών και της διαφθοράς. Οι προνομιούχοι βρίσκουν τρόπους να εκβιάζουν αυτούς που τους έδωσαν το προνόμιο υποκύπτοντας σε πιέσεις, ενώ οι πάροχοι προνομίων, προκειμένου να αποφύγουν νέες πιέσεις, επιτρέπουν στους προνομιούχους να δημιουργούν δικά τους πεδία μικροεξουσιών, τα οποία προφανώς δεν προβλέπονται από την κείμενη νομοθεσία, αλλά ούτε από

1. Η διάκριση μεταξύ ισχυρών και ασθενών δεσμών γίνεται εδώ σύμφωνα με τη σχετική προσέγγιση του Granovetter (1983).

την κοινή λειτουργική λογική μιας στοιχειωδώς ορθολογικά δομημένης κοινωνίας. Χωρίς εκβιασμούς και διαφθορά —πρακτικές που γίνονται αναγκαίες κάτω από συνθήκες περιορισμού των πόρων που διατίθενται για τα δίκτυα προνομιούχων— τα δίκτυα αυτά κινδυνεύουν να χάσουν τη σημασία τους και μαζί τους και οι προεξάρχοντες σε αυτά. Έτσι το γεγονός ότι οι νεοκορπορατιστικές σχέσεις δεν μπορούν να στηριχθούν σε συνεχώς αυξανόμενους και κεντρικά παρεχόμενους πόρους οδηγεί σε μια επιτρεπτικότητα, στην αποδοχή της αυθαίρετης δημιουργίας πληθώρας προσοδοφόρων συνήθως δικτυακά διαρθρωμένων μικροεξουσιών.

Αυτή η δημιουργία δευτερογενών δικτύων προνομίων και αυθαίρεσας που συνεπάγονται πλήθος αδικιών, ανισοτήτων και πλήρη υπονόμηση των συστημάτων κινήτρων για παραγωγική και ποιοτική εργασία είναι ένα από τα βασικά αποτελέσματα των τυπικά αποδιδόμενων προνομίων. Εντείνεται δε όταν η δημοσιονομική διαχείριση ή η με οποιοδήποτε άλλο τρόπο τροφοδότησή τους γίνεται από δύσκολη έως αδύνατη. Το στοιχείο του εκβιασμού αλλά και της διαφθοράς, που είναι σύμφυτα με αυτή τη νεοσυντεχνιακή λογική, απαιτεί προστασία των δικτύων με αποσιωπήσεις και αποκρύψεις. Η αντοχή των οργανωμένων συμφερόντων και των δικτύων που αναπτύσσονται γύρω από αυτά στη δυσφήμιση δεν είναι ανεπείρηστη. Η κομματική προστασία είναι πιθανόν να καμφθεί εάν οι πιέσεις από τη δημοσιότητα —είτε λόγω πραγματικής αίσθησης της παραβίασης αρχών είτε λόγω φθόνου— υπερβούν ένα ορισμένο όριο. Η σιωπή, αλλά και η απόδειξη ότι είναι κάποιος αντάξιο μέλος των ομάδων προνομιούχων με το να είναι συνεργάσιμος και ενδεχομένως κάπως παραβατικός, εάν αυτό χρειαστεί, αποτελεί τη βάση της κοινωνικότητας που συνέχει αυτά τα κοινωνικά δίκτυα. Έτσι δημιουργούνται ημι-μαφιοζικές καταστάσεις, αν και το παιχνίδι δεν σκληραίνει συνήθως σε επικίνδυνο βαθμό λόγω της ρευστότητας των δικτύων αλλά και λόγω της προσήλωσης των πολιτικών και των δημοσίων λειτουργών, συμπεριλαμβανομένων και των δικαστών, στην αρχή της επιτρεπτικότητας. Όμως η παραβίαση των όρων λειτουργίας αυτών των δικτύων, την οποία προκαλεί το σύστημα παροχής προνομίων, ή η αδυναμία

κατανόησής τους εκθέτει σε καθημερινή βάση τα μέλη της κοινωνίας σε κινδύνους εμπλοκής σε εξαιρετικά δυσμενείς καταστάσεις. Το ίδιο ισχύει και για όσα μέλη της κοινωνίας δεν θέλουν ή δεν μπορούν να ανήκουν σε αυτά τα εσωτερικά ιεραρχημένα δίκτυα προνομιούχων. Αυτό μπορεί να γίνει κατανοητό από το γεγονός ότι πολύ σπάνια μπορεί κανείς να αποφύγει ολοκληρωτικά την επαφή με τα πεδία αυθαίρετων μικροεξουσιών που δημιουργούν τα δίκτυα προνομιούχων. Κυρίως οι συναλλαγές με τη δημόσια διοίκηση καθιστούν κάτι τέτοιο σχεδόν αδύνατο. Αλλά αυτό ισχύει ακόμη και στις περιπτώσεις ενδεχόμενων δοσοληψιών με πλήθος ιδιωτικών φορέων και ατομικών δρώντων των οποίων η αυθαιρεσία, η παρατυπία ή ακόμη και η παρανομία προστατεύονται.

Η λειτουργία αυτών των τόσο σημαντικών δικτυακών σχέσεων συζητείται στην καλύτερη περίπτωση αποσπασματικά. Συνήθως καλύπτεται πίσω από λεκτικούς τύπους που αποσπούν την προσοχή από την ουσία. Αυτή η μετάθεση των εικόνων δεν αφορά μόνο κάποιες αναλυτικές ελλείψεις. Αντιστοιχεί με καταστάσεις της πραγματικής ζωής. Οι άτυπες διαδικασίες αποκτούν τη σημασία τους σε μεγάλο βαθμό μέσα από την προστασία που παρέχουν ο συμβατικός λόγος και η άντληση των νοημάτων από μια προσχηματική τυπικότητα η οποία συνεχώς υπονομεύεται στην πράξη. Η σχέση τυπικού και άτυπου εμφανίζεται για παράδειγμα με χαρακτηριστικό τρόπο στον λόγο περί φοροδιαφυγής. Παράλληλα με την απόκρυψη εισοδημάτων στην οποία επιδίδονται αρκετοί (ακολουθώντας πρακτικές που δεν χαρακτηρίζουν μόνο τους Έλληνες αλλά και λαούς που ζουν σε κράτη με ασύγκριτα πιο αποτελεσματική φορολογική διοίκηση), εμφανίζονται πρακτικές δήλωσης εισοδημάτων από τη φορολόγηση των οποίων εξαιρείται κανείς εάν διαθέτει επαρκή προστασία από την ενδεχόμενη κινητοποίηση των αρχών. Αυτή η προστασία παρέχεται συνήθως από πολιτικούς ή ισχυρούς οικονομικούς παράγοντες που παρεμποδίζουν το έργο των εφοριών ή επηρεάζουν τη δικαιοσύνη προκειμένου να εξασφαλισθούν αναβολές που επιμηκύνουν τον χρόνο αποπληρωμής των χρεών προς το δημόσιο — συχνά για σκανδαλωδώς μεγάλο διάστημα. Ο ρό-

λος της δωροδοκίας λειτουργών δεν θα πρέπει να υπερτιμηθεί σε αυτή την περίπτωση. Οι οικονομικές συναλλαγές σπάνια διεκπεραιώνονται ανεξάρτητα από τη διαχείριση εξουσιαστικών ζητημάτων, στο πλαίσιο των οποίων οι ευκαιρίες για τους διεφθαρμένους λειτουργούς δεν είναι απεριόριστες μια και προϋποθέτουν εξωθεσμική προστασία (Gambetta 1993). Στην περίπτωση αυτής της μορφής φορολογικής ασυλίας η χρήση του όρου 'φοροδιαφυγή' είναι αδόκιμη. Πρόκειται ουσιαστικά για μορφές άτυπης ετεροδικίας που δύσκολα τεκμηριώνονται προκειμένου να καταγγεληθούν. Το ενδεχόμενο αποκάλυψης της παρατυπίας ή παρανομίας εξαιρετικά σπάνια οδηγεί σε γνώση των τρόπων με τους οποίους παρασχέθηκε η διευκόλυνση. Ανάλογες σχέσεις τυπικού και άτυπου εμφανίζονται και στην περίπτωση συνδικαλιστικών φορέων του δημόσιου τομέα όπου συνδικαλιστές αυξάνουν τα εισοδήματά τους μέσω μιας ιδιότυπης εσωτερικής ιδιωτικοποίησης των οργανισμών τους οποίους, λόγω του προνομίου της αυθαιρεσίας που αποδίδουν οι φορείς της κεντρικής εξουσίας, καθιστούν πεδία άτυπης οικονομικής επιχειρηματικότητας. Όποιος δεν συμμετέχει σε τέτοιες πράξεις παρατυπίας και παρανομίας (οπότε γίνεται ύποπτος για ενδεχόμενο σπασίμο της σιωπής) κινδυνεύει όχι μόνο να περιθωριοποιηθεί και επομένως να πάψει να απολαμβάνει το άνωθεν δοσμένο τυπικό προνόμιο, αλλά και να βρεθεί σε σοβαρές εργασιακές δυσκολίες που μπορούν να θέσουν σε κίνδυνο ακόμη και το επίπεδο της σύνταξης ή της ιατροφαρμακευτικής του περίθαλψης. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των εκβιασμών που ασκεί το συνδικαλιστικό όργανο των ελλήνων δημοσιογράφων, η πλειονότητα των οποίων έχει κομβικό ρόλο στη διαμόρφωση αυτών των φαινομένων. Η απόκλιση από ορισμένες πρακτικές που υιοθετούν οι περισσότεροι ή η έκφραση αποκλίνουσας γνώμης επισύρει την απειλή απώλειας όχι μόνο προνομίων, αλλά και στοιχειωδών δικαιωμάτων, βάσει εντολών των συνδικαλιστικών ηγεσιών που γίνονται σιωπηρά αποδεκτές από την πλειονότητα των έντρομων υποτακτικών προς τις συνδικαλιστικές ηγεσίες μελών της Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών. Προφανώς, μέσα στο καθεστώς που περιγράφεται εδώ, πολλά

μέλη αυτής της οργάνωσης, τα οποία υποτίθεται ότι είναι θεματοφύλακες της ελεύθερης έκφρασης, έχουν πάρα πολλούς λόγους να ασχολούνται με την εξασφάλιση της αποσιώπησης πάμπολλων πραγμάτων. Οι αποσπασματικές ενέργειες και οι άτυποι τρόποι απόδοσης τέτοιων προνομίων σε ορισμένους που αποκτούν σαφή οικονομικά και κοινωνικά πλεονεκτήματα, τουλάχιστον για όσο διάστημα ο φακός της δημοσιότητας δεν εστιάζει στις υποθέσεις τους, αποτελούν ίσως την πιο ουσιαστική πλευρά ενός συστήματος που εξασφαλίζει ευέλικτη διευθέτηση των αιτημάτων που προκαλούν οι διογκωμένες σε σχέση με τον παραγωγικό ιστό της χώρας επιθυμίες για κατανάλωση και προβολή. Τα φαινόμενα αυτά δεν αφορούν μόνο μια μικρή κατηγορία ισχυρών —όπως άλλωστε μπορεί εύκολα να παρατηρήσει κανείς ως κάτοικος της ελληνικής επικράτειας. Διατρέχουν όλες τις ιεραρχικές και εισοδηματικές βαθμίδες της κοινωνίας. Προφανώς επικρατεί μια λογική επιμερισμού ανάλογα με την οικονομική και πολιτική δύναμη καθενός. Όμως και οι πιο αδύναμοι δεν είναι πάντα άμωμοι. Τουναντίον επιδιώκουν εξαιρετικά συχνά τη μεγιστοποίηση της συμμετοχής τους στις κατά γενική ομολογία επωφελείς πρακτικές εξασφάλισης δυνατοτήτων παρατυπίας μέσω της σχέσης με τις απολήξεις ή τον πυρήνα των δικτύων διανομής και διαχείρισης προνομίων.

Δικτυώσεις και άτυπα προνόμια

Εάν αποδεχτούμε αυτές τις εικόνες των σχέσεων που μπορούν να αποκαλυφθούν πίσω από τις ορατές πρακτικές που εμφανίζονται στις διαδεδομένες αφηγήσεις, θα πρέπει να υιοθετήσουμε μια μετάθεση της οπτικής. Πέρα από τους κεντρικούς δρώντες που εμφανίζονται στη δημοσιότητα, καθώς και πέρα από τους αξιωματούχους με σημαντικό ρόλο στο επίπεδο της εμφανούς κορυφής των δικτυώσεων, υπάρχουν οι διαμεσολαβητές, οι κολλητοί και οι παρατρεχάμενοι. Η δουλειά των κολλητών ή των παρατρεχάμενων σε όλες τους τις παραλλαγές είναι να αναπαράγουν συγκεκριμένες εξουσιαστικές σχέσεις στο επίπεδο των

μικροπεδίων. Η αποστολή τους δεν είναι σε καμιά περίπτωση να εξασφαλίσουν αποτελεσματικότητα στα λειτουργικά κρίσιμα πεδία, τα οποία είναι δυνατόν ακόμη και να θυσιαστούν εάν δεν μπορούν να ελεγχθούν με την τοποθέτηση συνεργάσιμων. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν εμφανίζονται εξαιρέσεις, είτε γιατί κάποιοι ισχυροί έχουν ένα πιο εξεζητημένο αναπτυξιακό σχέδιο είτε γιατί έχουν τη δυνατότητα να διαχωρίσουν τους ρόλους και να προστατεύσουν αυτούς οι οποίοι τελικά εξασφαλίζουν την έξωθεν καλή μαρτυρία. Άλλωστε υπάρχουν λειτουργικά πλαίσια η βλαπτική παρέμβαση στα οποία πέρα ενός ορισμένου ορίου δημιουργεί διανεμητικές συγκρούσεις με σοβαρές συνέπειες για όσους θα στιγματίζονταν ότι πρωτοστάτησαν σε μη θεσμικές πρακτικές. Σε γενικές γραμμές όμως τα συστήματα διανομής και διαχείρισης προνομίων παραμένουν ανεξάρτητα από τους μηχανισμούς αντιμετώπισης κρίσιμων ζητημάτων. Την ουσιαστική δουλειά είναι επιφορτισμένο να την κάνει το παράλληλο, το μη προνομιούχο τμήμα της κοινωνίας, το οποίο αποτελείται από φορείς τυπικών λειτουργικών ρόλων που ουσιαστικά ντουμπλάρουν τους κατ' επίφαση (στην καλύτερη περίπτωση) λειτουργικούς ρόλους του προνομιούχου, αλλά συνήθως ανίκανου τμήματος της κοινωνίας.² Ή μάλλον, οι 'ικανότητες' των ανίκανων είναι διαφορετικές: δεν είναι ο καθένας ικανός να πλέει συνεχώς σε πελάγη επιφανειακής και αντιλειτουργικής κοινωνικότητας. Και βέβαια η τιμωρία και τα μειονεκτήματα αυτών που εκπληρώνουν τους λειτουργικούς ρόλους αλλά αρνούνται ή

2. Η διαφοροποίηση αυτή δεν σημαίνει ότι οι ικανοί δεν βρίσκονται υπό πίεση να συμμετάσχουν σε άτυπα δίκτυα διανομής και διαχείρισης προνομίων ή ότι δεν υποκύπτουν στον πειρασμό της ένταξης σε αυτά. Πολύ συχνά εμφανίζεται μια παράλληλη ανάπτυξη δεσμών ρόλων. Στην τελευταία περίπτωση το ζήτημα είναι ποια πλευρά θα υπερισχύει και τι θα συμβεί σε περίπτωση ασυμβατότητας και επομένως σύγκρουσης ρόλων. Πρόκειται ουσιαστικά για διλημματικές ή αντιφατικές καταστάσεις (Fevre 2000) που αφορούν την ταυτότητα και την προβολή του εαυτού οι οποίες δεν έχουν συζητηθεί μόνο στο πλαίσιο της θεωρίας της κοινωνικής αλληλόδρασης (Goffman 1956, Collins 2004, White 2008) αλλά και της διαστρωμάτωσης (Lanski 1984).

δεν μπορούν για διάφορους λόγους να συμμετάσχουν στο παιχνίδι της πλευράς των επιφανειακών και ελυσόμενων είναι πολλές φορές δυσβάσταχτα. Κυρίως η σύγκριση με τα προνόμια των συναλλασσόμενων, αλλά ανίκανων να εκπληρώσουν τους σημαντικούς ρόλους που συχνά τους ανατίθενται, δημιουργεί όχι μόνο στιγμιαία απογοήτευση, αλλά ανατρέπει και κάθε λογική ανάπτυξης συστημάτων κινήτρων που θα παρωθούσαν τους ικανούς να συμβάλουν στη δημιουργία συλλογικού οφέλους.

Η εύνοια προς τους ανίκανους αποτελεί την ουσιαστική έκφραση του ελέγχου συστημάτων προνομίων που αποκτούν την ισχύ τους ακριβώς επειδή ανατρέπουν την αξιοκρατία. Η αδικαιολόγητη επιδότηση, όπως και ο ως προς το συλλογικό όφελος άχρηστος λειτουργικά διορισμός, είναι ένα τέτοιο χαρακτηριστικό προνόμιο που επιβεβαιώνει την ικανότητα αυτού που δεν έχει αξία να επιπλέει. Η επιδότηση, όπως και ο μη αξιοκρατικός διορισμός, στηρίζεται στη λογική της παραδεδεγμένης μειονεξίας, αλλά συγχρόνως και στην υπερηφάνεια της αξιοποίησης αυτής της παραδεδεγμένης μειονεξίας. Η κατανομή των ρόλων στον στρατό σε εφέδρους με τρόπο τελείως αναντίστοιχο προς τα προσόντα τους είναι πολύ χαρακτηριστική. Σε αυτή την περίπτωση, όπως άλλωστε και πολλές άλλες παραπλήσιες, ο ανίκανος νιώθει κάτι μεταξύ οίκτου και περιφρόνησης προς τον ικανό για την ανικανότητά του να βρει αποτελεσματικό προστάτη. Αυτό αυξάνει την απόλαυση του προνομίου, αλλά και την αποδέσμευση από τις ενδεχόμενες τύψεις κάποιου που έχει αρπάξει κάτι που σύμφωνα με τα δημόσια δηλωμένα τυπικά κριτήρια θα έπρεπε να ανήκει σε άλλους. Σε πολλά πεδία της ζωής μπορούμε να βρούμε ανάλογα φαινόμενα που επιβεβαιώνουν την ικανότητα μικρών και μεγάλων αφεντάδων που κομπάζουν για την απόδειξη της δύναμής τους ακριβώς επειδή παραβιάζουν την κοινή λογική. Αυτός που στηρίζει το κοινωνικό του γόητρο στην αξιοποίηση της μειονεξίας καθορίζεται συγχρόνως από αυτή. Την υπερασπίζεται και την επενδύει με γόητρο και με θετικές αξιολογικές αναφορές. Η σύνδεση της κοινωνικά κατασκευασμένης ηλιθιότητας (που προκαλείται με τη συνεχή προσαρμογή του λόγου στις σχέσεις μικροεξουσίας και

σε ακίνδυνα στερεότυπα) με τη δέθεν λαϊκότητα (η οποία καμιά σχέση δεν έχει με τον γνήσιο αυθορμητισμό του ανθρώπου που κατέχει αδύναμους ρόλους) είναι ένα από τα γνωστά αποτελέσματα αυτού του ψυχολογικού μηχανισμού. (Το γεγονός ότι πολλοί έλληνες διανοούμενοι εξιδανικεύουν τη σύνδεση αυτής της λαϊκότητας με εκφράσεις ηλιθιότητας δεν δείχνει τίποτε άλλο παρά τον κυνισμό τους). Σε αυτό το ψυχολογικό κλίμα αναδεικνύεται μεταξύ άλλων και ο πολιτισμός της επιδότησης (βάσει τραγικών παρανοήσεων, σκόπιμων πολλές φορές, συγχέεται με τη λογική της κοινωνικής πολιτικής).³ Η επιδότηση που δεν δικαιολογείται στο πλαίσιο δεδομένων συστημάτων βλάβης ή ευκαιριών θα πρέπει να θεωρηθεί ως βασική μορφή επιβράβευσης των αισθημάτων μειονεξίας. Η λογική της αδικαιολόγητης επιδότησης υπήρχε πάντα στη λογική της πολιτικής διανομής προνομίων σε κοινωνίες που δεν θέτουν ουσιαστικά ερωτήματα σχετικά με το πώς αξιοποιεί το προνόμιο ο παραλήπτης του. Και αυτό διότι το προνόμιο δεν είναι μόνο μια ευκαιρία για τον παραλήπτη, αλλά κυρίως μια παγίωση του εξουσιαστικού ρόλου του παρόχου του προνομίου. Αυτό σημαίνει ότι η ακύρωση της σχέσης με τον πάροχο του προνομίου οδηγεί στην κατάρρευση της βάσει προνομίων συγκροτημένης προσωπικότητας. Η προσωπικότητα που διαμορφώνεται από τέτοιες πρακτικές αποκαθίσταται μόνο όταν βρεθούν εναλλακτικές άκρες που επιτρέπουν νέα διείσδυση σε άτυπα κοινωνικά δίκτυα διανομής προνομίων. Πρόκειται για δίκτυα που αναπτύσσονται ως προεκτάσεις και εμβαθύνσεις των κοινωνικών σχέσεων στο πλαίσιο των πεδίων που οροθετεί η εμφανής πλευρά της κατοχύρωσης προνομίων.

3. Η κοινωνική πολιτική αποσκοπεί στη μείωση ανισοτήτων, ενώ οι επιδοτήσεις, όπως άλλωστε και οι φοροαπαλλαγές ή οι εισφοροαπαλλαγές, όταν δεν συμβάλλουν στην ενίσχυση και αξιοποίηση ευκαιριών, δηλαδή στη βελτίωση των αρχικών συνθηκών μακροπρόθεσμης δράσης, ενισχύουν κατά κανόνα την ανισότητα, αλλά και υπονομεύουν την ανάπτυξη με το να δημιουργούν αντικίνητρα προς την προσπάθεια βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας των επιδοτούμενων φορέων ή ατόμων. Η ανισότητα στην περίπτωση αυτή συνδέεται και με την υλική επιβράβευση όσων δεν ενδιαφέρονται να αγωνιστούν για βελτίωση της ποιότητας και της ανταγωνιστικότητας.

Οι σκέψεις αυτές θα μπορούσαν να αποτελέσουν αφορμή διεύρυνσης του αναλυτικού μας ορίζοντα. Θα πρέπει να κοιτάξουμε πέρα από τις τυπικές οργανώσεις, καθώς επίσης και πέρα από τις ορατές σχέσεις κράτους-κοινωνίας ή τις ορατές σχέσεις του κομματικού συστήματος με οργανωμένα ή ημι-οργανωμένα συμφέροντα. Οι σχέσεις αυτές εμφανίζονται στο πλαίσιο των αντικατοπτρισμών των μορφών δράσης σε δύο συμμετρικά μεταξύ τους πεδία έκφρασης κοινωνικών σχέσεων. Μπορούμε να παρατηρήσουμε εκφράσεις των κρατικών σχέσεων μέσα στα κοινωνικά δίκτυα (που αποτυπώνονται στις τυπικές εξουσιαστικές σχέσεις και στα τυπικά προνόμια). Μπορούμε όμως να παρατηρήσουμε ένα ανεστραμμένο (αλλά συγχρόνως παραμορφωμένο) είδωλο αυτών των εκφράσεων των εξωοργανωσιακών κοινωνικών δικτύων μέσα στα ενδοοργανωσιακά κοινωνικά δίκτυα του κράτους και των κομματικών και των συνδικαλιστικών φορέων.⁴ Η λογική λειτουργίας των οργανωμένων πλαισίων αντικατοπτρίζεται στα ρευστά κοινωνικά δίκτυα, αλλά και αυτών η δυναμική επιστρέφει ως σημαντικός παράγοντας επιρροής μέσα στις οργανώσεις, είτε πρόκειται για τα κόμματα είτε για τους συνδικαλιστικούς φορείς ή άλλες οργανωμένες εκφράσεις συμφερόντων. Προφανώς οι σχετικές διαδικασίες δεν δε-

4. Οι κριτικές παρατηρήσεις του Γιάννη Βούλγαρη σχετικά με τη συζήτηση για την ισχύ της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα μπορούν να συμβάλουν ουσιαστικά στην κατανόηση αυτών των καταστάσεων. Η άποψη ότι το κράτος και η κοινωνία δεν είναι αναλυτικά δόκιμο να αντιμετωπίζονται ως απολύτως διακριτές οντότητες και ότι οι αμφίδρομες σχέσεις και οι αλληλοδιδασκαλίες αυτών των δύο πεδίων πράξης και οι αλληλεξαρτήσεις των πρακτικών αποτελούν πολύ πιο σημαντικό εφελτήριο της κατανόησης της σχέσης κοινωνικών και πολιτικών διαδικασιών, ανοίγει τον δρόμο προς την ανάλυση αυτών των σχέσεων στη βάση των άτυπων, εξωκανονιστικών και ενδεχομένως εξωθεσμικών όψεων της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας (Βούλγαρης 2006, 2008: 322-325). Η κριτική επισκόπηση σχετικών απόψεων από τον Δημήτρη Σωτηρόπουλο μέσω της οποίας αναθεωρούνται οι στατικές εικόνες που κυριαρχούν σε παλαιότερα δημοσιεύματά του είναι επίσης εξαιρετικά βοηθητική στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης (Σωτηρόπουλος 2008).

σμεύουν όλες τις πλευρές της κοινωνικής ζωής, μια και οι δέσμες ρόλων των μελών ιδίως των αστικοποιημένων περιοχών της κοινωνίας είναι πολυδιάστατες και ασταθείς και προέρχονται συχνά από την κοινωνικοποίηση σε διαφοροποιημένα και διακριτά μεταξύ τους πεδία. Όμως τα στρατηγήματα που αφορούν την εξασφάλιση και την κοινωνική ανέλιξη συνδέουν πιο στενά τις πλευρές της ζωής που εκτυλίσσονται σε οργανωμένα πλαίσια με αυτές που εκτυλίσσονται μέσα σε άτυπα και ρευστά κοινωνικά δίκτυα. Οι συμβατικές απόψεις περί υποδιαίρεσεων των κύκλων επιρροής, που μας εμποδίζουν να δούμε αυτή τη διπλή απεικόνιση, προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από λειτουργιστικές αντιλήψεις περί κοινωνικής και πολιτικής συγκρότησης. Αυτές οι συμβατικές κοινωνιολογικές απόψεις ανάγουν το σύνολο της κοινωνικής ζωής στην εξέλιξη των κοινωνικών τάξεων και των πολιτικών κομμάτων, όπως επίσης και στις ορατές θεσμικές συμβάσεις της οικονομικής δράσης. Έτσι επικαλύπτουν και συσκοτίζουν απολύτως γνώριμα βιώματα για όσους επιδιώκουν την υλοποίηση σχεδίων στην επαγγελματική και πολιτική ζωή υπό συνθήκες που επιβάλλουν περιβάλλοντα άτυπων σχέσεων.⁵ Η αναντιστοιχία των βιωμάτων προς τον επίσημο θεσμικό, αλλά συγχρόνως και υποκριτικό λόγο, δημιουργεί ισχυρές απωθήσεις που υπονομεύουν τη γλώσσα και τις αφηγήσεις με παραλογισμούς. Φέρνουν όμως συνάμα στην επιφάνεια οιονεί υστερικές εκφράσεις οι οποίες αναδύονται μέσα από τις αστοχίες των προσπαθειών διαχείρισης των συγκινήσεων που παράγουν οι αγχώδεις καταστάσεις τις οποίες βιώνουν τα μέλη της

5. Η εικόνα αυτή των πραγμάτων ανατρέπεται με πολύ ενδιαφέροντα τρόπο σε μελέτες περί πολιτικής κουλτούρας που εξετάζουν τη σχέση μεταξύ καθημερινότητας και πολιτικής και δείχνουν αντιφάσεις μεταξύ του δημόσιου εκσυγχρονιστικού ρόλου και της αντίθεσης προς τις εκλογικεύσεις που χαρακτηρίζουν τον εκσυγχρονιστικό ορθολογισμό, όταν πρόκειται να σταθμιστούν πρακτικές μέσα σε προστατευμένα από τη δημοσιότητα κοινωνικά δίκτυα, όπου ο λόγος είναι δυνατόν να ανάγεται με πιο άμεσο τρόπο στις συγκινησιακές καταβολές της συνείδησης και στην επίκληση βολικών για τη στιγμή συμβόλων που γίνονται αντιληπτά ως παραδοσιακά (Diamantouros 1994, Demertzis 1997).

κοινωνίας που προσπαθούν να συμβιβάσουν τον προσανατολισμό σε κανόνες με άτυπες καταστάσεις (Mentzos 2012).

Σε αυτό το πλαίσιο οι σχέσεις μεταξύ δικτυώσεων, αφηγήσεων και ταυτοτήτων (White 2008) περνούν μέσα από μυθοπλασίες, μέσα από αφηγήσεις που αυθυποβάλλουν, μέσα από προσποιήσεις, ακόμα και μέσα από παραληρηματικούς λόγους που δεν μπορούν να αναχθούν, τουλάχιστον ευθέως, σε εκλογικεύσεις που απορρέουν άμεσα από τη στρατηγική πλευρά της συνείδησης. Κατά έναν πολύ παράξενο τρόπο που δυσκολεύει τη γλώσσα, τα ασταθή κοινωνικά δίκτυα διανομής και διαχείρισης κυρίως των πολλών (μικρών ως επί το πλείστον) προνομίων αναπαράγονται με συνεχείς μεταμορφώσεις. Τα υποκείμενα αποκαθιστούν τις μεταλλασσόμενες ισορροπίες με έναν λανθάνοντα και σιωπηρό τρόπο που διαπερνά τις οργανωσιακές υποδιαίρεσεις, καθώς και τα με ορατό τρόπο οροθετημένα πεδία δράσης. Οι διαδικασίες αυτές αποκτούν νόημα μόνο όταν το θεσμικό στοιχείο της κοινωνικής συγκρότησης παύει να ταυτίζεται με το τυπικό. Η θεσμική αναπαραγωγή ρόλων και πρακτικών στηρίζεται σε επικοινωνιακές συνήθειες που αναδύονται μέσα από τη συνεχή διαχείριση της ρευστότητας των άτυπων σχέσεων. Επικρατούν σιωπηροί και άρρητα εγκαθιδρυμένοι συμβολισμοί τους οποίους αποδέχεται και μπορεί να χειριστεί η πλειονότητα των προσαρμοστικών μελών της κοινωνίας. Για αυτούς οι οποίοι δυσκολεύονται να μυηθούν, επειδή μένουν προσκολλημένοι σε ιδέες περί τυπικότητας, λειτουργικότητας και αποτελεσματικότητας, η αυθόρμητη προσαρμογή σε αυτές τις καταστάσεις δυσχεραίνεται και έχει επιπλέον πολλές φορές βασανιστικές συνέπειες (Gambetta 2009).

Τα ήθη στα οποία γίνεται αναφορά, εφόσον αναπαράγονται συστηματικά και δεν αμφισβητούνται στην καθημερινή επικοινωνία, δεν θα πρέπει να θεωρούνται ως πηγή εξωθεσμικών, αλλά ως πηγή άτυπων καταστάσεων. Η ομαλότητα συντίθεται κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις από πληθώρα άτυπων καταστάσεων οι οποίες όμως θεωρούνται από αυτούς που επωφελούνται από τη ρευστότητα ως διαχειρίσιμες. Έτσι το άτυπο αναδεικνύεται στο πλαίσιο των ρευστών καθημερινών πρακτικών

ως θεσμικό, δηλαδή ως το συστηματικά αναπαράγόμενο και μη αμφισβητούμενο στοιχείο της κοινωνικής ζωής που παραμένει έξω από τις αποσταθεροποιητικές επιδράσεις της αναστοχαστικότητας (Καραποστόλης 1987). Το γεγονός της απόκλισης από τον γραπτό νόμο, από τις κρατικές λειτουργίες, αλλά και από τους καλούς τρόπους, όπως καταγράφονται στις χρηστοθήεις και στις χρηστομάθειες, δεν υπονομεύει αυτή την υπόγεια θεσμικότητα. Το τυπικό στοιχείο εμφανίζεται στη διαστροφική του εκδοχή προκειμένου να εξυπηρετήσει το άτυπο. Οι κώδικες που παράγουν δυνατότητες, ευκαιρίες, αλλά και όρια και κυρώσεις δεν έχουν τότε την επίσημη γλώσσα τους. Ή μάλλον η χρήση της επίσημης γλώσσας εξυπηρετεί τη δημιουργία προπετασμάτων τα οποία, καλύπτοντας αυτά που δεν πρέπει δημοσίως να εκφραστούν, δικαιολογούν τα αδικαιολόγητα. Οι κατ'επίφαση αξιοποιήσεις της τυπικότητας προφανώς δεν διδάσκονται ρητώς. Κατανοούνται μέσω της προσαρμογής σε παρασκηνιακές λειτουργίες και μέσω του γλιστρήματος σε περιοχές που καθιστούν τον εαυτό δέσμιο καταστάσεων που μόνο με την απόκρυψή τους αποκτούν τη χρησιμότητά τους (Τσουκαλάς 1993: 155-156). Σε αυτή την περίπτωση τη μνήμη των συμβάντων δεν τη διαχειρίζεται η γλώσσα, αλλά η σωματικότητα των συγκινήσεων (τόσο των ελεγχόμενων όσο και των ανεξέλεγκτων). Εάν υπάρχει ανάγκη για δομημένες λεκτικές διατυπώσεις, αυτό επιτυγχάνεται μόνο με μύθους που υποκρύπτουν τη διαφορά μεταξύ πρόσληψης της πραγματικότητας και της φαντασίας που αναδύεται από την περιοχή των συγκινήσεων. Η αίσθηση των καταστάσεων, οι κεραίες που συλλαμβάνουν τους ψιθύρους, η γλώσσα του σώματος και η αλληλουχία των στιγμών μετρούν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό. Η επιτυχία επικυρώνεται με παντομίμα. Η αποτυχία επικυρώνεται με νοηματικές μεταθέσεις που εξυπηρετούν τις εκφράσεις μνησικαχίας (Δεμερτζής & Λίποβατς 2006, Klein 1975). Εντούτοις, ο εσωτερικός διάλογος είναι δυνατόν να αντιστέκεται στις ολοκληρωτικές απωθήσεις. Η ανάγκη εξωτερίκευσης προς τους σημαντικούς άλλους, η επικοινωνία με τους οποίους αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση της επανεπικαιροποίησης των σχέσεων και της συνεπαγόμενης δη-

μιουργίας κοινωνικού γοήτρου, σε περιορισμένο μόνο βαθμό μπορεί να αποφευχθεί. Τόσο όμως οι εσωτερικές, όσο και οι εξωτερικές φωνές φέρνουν και πάλι στο προσκήνιο τις αναφορές στο τυπικό στοιχείο και το καθιστούν καθοριστικό τόσο για τους λόγους, όσο και για τη διαχείριση των συγκινήσεων. Διαφορετικά, πολύ δύσκολα μπορεί να επιτευχθεί επικοινωνία μεταξύ των δρώντων μέσα σε κοινωνικά δίκτυα που δεν ορίζονται από απόλυτη οικειότητα.

Για τον εαυτό, αυτή η διάσταση μεταξύ τυπικών και άτυπων προσδιορισμών της δράσης και της έκφρασης, λόγω των ασυμβίβαστων γλωσσικών κωδίκων η συνύπαρξη των οποίων διαρρηγνύει τη λογική βάση της επικοινωνίας και τη μεταθέτει στο πεδίο του παραλόγου, προκαλεί τελικά τρόμο (Καραποστόλης 1987: 31-32). Πλήθος φοβίες οι οποίες, αν και αποκτούν τις αντιστοιχήσεις με πηγές του κακού, παραμένουν για την ομιλούσα συνείδηση απροσδιόριστες (και επομένως φέρουν την ντροπή της ρητής αναφοράς), προκαλούν τελικά ανυπόφορα άγχη. Η κοινωνική πόζα προκύπτει τελικά ως αποτέλεσμα της διαχείρισης του τρόμου που συνεπάγονται αυτές οι καταστάσεις. Ο πολιτισμός της κοινωνικής παράστασης κάτω από αυτές τις συνθήκες της διαταραγμένης σχέσης μεταξύ τυπικότητας και θεσμοποίησης της ρευστότητας καταντά μια θεατρικού τύπου επικάλυψη θεμελιωδών συγκινήσεων (Goffman 1956). Η υποψία της αστοχίας αυτής της θεατρικότητας παραμένει όμως στη συνείδηση των παρατηρητών οι οποίοι αισθάνονται ότι μπορούν να αξιοποιήσουν τις ελλείψεις για να κινηθούν με λιγότερο ή περισσότερο εκλεπτυσμένη επιθετικότητα. Η νευρωτική απόληξη αυτής της αυτοπειθάρχησης μπορεί να μην είναι πάντα ορατή. Είναι ορατές όμως οι άμυνες που δηλώνουν την απώθηση και την ηθελημένη λήθη. Μια τέτοια επιφανειακή κοινωνία της παράστασης, του μικρο-θεάματος, τα μέλη της οποίας δεν κρίνονται συνήθως παρά μόνο βάσει της ικανότητάς τους να ελίσσονται, δεν μπορεί παρά να στηρίζεται στην απόκρυψη των εσωτερικών ρόλων και επομένως να είναι άκρως συντηρητική μια και δημιουργεί την έξωθεν καλή μαρτυρία μέσω στερεοτύπων. Αυτό συμβαίνει παρά το έκκλητο στοιχείο που προκύπτει από

την επιτρεπτικότητα της προσαρμογής και της επιμελώς κρυμμένης εθελοδουλείας. Όταν οι κρυφοί ρόλοι στηρίζονται στην ευρηματικότητα, δεν μπορεί ταυτόχρονα και η φανερή πλευρά τους, που προβάλλεται στη δημοσιότητα, να είναι καινοτόμος. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε πρακτικά επίκληση της αξιολόγησης της ουσίας της λειτουργικής διάστασης της πράξης και επομένως θα αποκάλυπτε με μεγαλύτερη ευκολία αυτά που θα πρέπει να αποκρυφτούν.

Τα κοινωνικά δίκτυα που ενισχύουν τέτοιες στάσεις και τέτοιες πρακτικές ηρεμούν όσους συμμετέχουν σε αυτά κυρίως σε στιγμές εορταστικής τελετουργίας που δικαιολογούν τη συλλογική έκφραση συγκινήσεων. Εκτονώνουν επίσης την ενέργειά τους περιοδικά με σκάνδαλα και τελετουργικά της εξέγερσης. Όταν όμως επιστρέφουν στην κανονική τους κατάσταση, η δυναμική ισορροπία που παράγουν, παράγει συγχρόνως και μια έντρομη καθημερινότητα. Οι συνθήκες της καθημερινότητας από τις οποίες απορρέουν αυτές οι διαδικασίες δεν διαμορφώνουν αγέρωχους δρώντες. Ποτέ στην πραγματικότητα δεν είναι τόσο αγέρωχοι όσο θέλουν να εμφανίζονται μέσα από την καλλιέργεια του γοήτρου τους. Οι άτυποι ρόλοι ποτέ δεν στηρίζουν επαρκώς τους τυπικούς ρόλους που εξασφαλίζουν αξιοπρέπεια. Μόνο η υποκριτική ικανότητα και οι τεχνικές της απόκρυψης των παρασκηνίων του εαυτού εξασφαλίζουν την προβολή και μάλιστα βάσει στερεοτύπων.⁶ Τα τελευταία προέρχονται πολύ συχνά από πεδία της ζωής που δεν τα γνωρίζουν επαρκώς οι μιμητές στερεοτυπικών ρόλων. Όμως παρά τις ελλείψεις, η προσαρμογή στις συμβάσεις διασώζει αυτούς που δεν μπορούν να προβάλλουν τον εαυτό τους με ρητή αναφορά στις άτυπες πρακτικές τους. Οι τυπικοί ρόλοι χρησιμοποιούνται ως προπέτασμα που προστατεύει τους άτυπους ρόλους που είναι και οι πιο ουσιαστικοί για τη διάμρφωση των εξαρτήσεων και των συνθηκών υποταγής.

6. Παραπλήσιες εξαιρετικά εύστοχες παρατηρήσεις για αυτή τη βιωματική όψη της καθημερινότητας έχουν διατυπωθεί από τον Βασίλη Καραποστόλη (1987: 38-39). Σχετικά με την υπονόμηση σχέσεων εμπιστοσύνης λόγω της δυναμικής σχέσης μεταξύ αποκρύψεων και εκμετάλλευσης στερεοτυπικών προσανατολισμών βλ. Möllering (2009).

Δίκτυα μικροεξουσίας και πολιτισμός της έντρομης καθημερινότητας

Θα είχε σημασία εδώ να δούμε ότι αυτοί που αξιοποιούν πεδία ευκαιριών μέσω της συμμετοχής σε δίκτυα διανομής και διαχείρισης προνομίων διαχωρίζονται σε δρώντες πρώτου και δεύτερου βαθμού. Οι δρώντες πρώτου βαθμού δραστηριοποιούνται ατομικά ή στη βάση στενών οικογενειακών και φιλικών δεσμών. Εάν πρέπει να αποκτήσουν το περιβάλλον που απαιτείται για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους, προσκολλώνται σε αυτούς που διαμορφώνουν τις καταστάσεις. Ουσιαστικά διεισδύουν σε υπάρχοντα κοινωνικά δίκτυα και σε οργανωσιακά περιβάλλοντα και μεταλλάσσουν με τη δράση τους τις σχέσεις τους με τους δρώντες που θεωρούν ως πιο ισχυρούς, προκειμένου να ικανοποιήσουν τις ατομικές τους επιδιώξεις.⁷ Θα πρέπει να είναι προφανές ότι τέτοιες προσκολλήσεις σε κοινωνικά δίκτυα διαφέρουν ουσιαστικά από τις πελατειακές σχέσεις. Ο έλεγχος των σχέσεων με τους άλλους για αυτή την κατηγορία των δρώντων έχει ευκαιριακή σημασία, είτε βρίσκονται από την πλευρά του ισχυρού είτε από την πλευρά του αδύναμου. Οι πράξεις της εκμετάλλευσης ή του παραγκωνισμού υιοθετούνται μόνο όταν θεωρήσουν κάποιους ως εμπόδιο στον δρόμο τους. Δεν επιδιώκουν θεσμικές ή δομικές διευθετήσεις των συνθηκών ανάπτυξης των στρατηγημάτων τους. Ούτε επιδιώκουν σταθερούς ρόλους προβεβλημένου πάτρωνα ή αποδεδειγμένα πιστού και σταθερού ακολούθου. Η διακριτικότητα, η ευελιξία και η υποκρισία, σε συνδυασμό με μια συμπαθή εκδοχή προβολής κοινωνικού γοήτρου αποτελούν πολύ περισσότερο προτιμητέα στοιχεία. Τα δραστήρια μέλη αυτών των κοινωνικών δικτύων δεν προσπαθούν να

7. Τα πολυσθενή νοικοκυριά τα μέλη των οποίων χαρακτηρίζονται από την ευελιξία που επιβάλλει η συνήθως επιβεβλημένη από τις συνθήκες αστάθεια ως προς την κοινωνική και επαγγελματική ταυτότητα τείνουν να καθίστανται με στρατηγικό τρόπο συνδεδεμένα με δίκτυα διανομής και διαχείρισης προνομίων. Για σχετικά συμπεράσματα βλ. Τσουκαλάς (1986: 166-169).

αξιοποιήσουν τους άλλους ως μόνιμους πόρους των δικών τους επιδιώξεων. Δεν έχουν επομένως συστηματικά σχέδια ελέγχου και καθυπόταξης ή εξάρτησης του άλλου μέσω οργάνωσης. Το πλεονέκτημά τους είναι τις πιο πολλές φορές ο καιροσκοπισμός. Σε αντιδιαστολή, οι δεύτερου βαθμού στρατηγικοί δρώντες μπορούν να προωθήσουν τα σχέδιά τους μόνο εάν διαμορφώσουν το περιβάλλον τους με οργάνωση σχέσεων, δηλαδή με το να πιέσουν τους άλλους να αποδεχτούν συγκεκριμένες μορφές πράξης, αλλά και με τον περιορισμό αυτών τους οποίους επιδιώκουν να χρησιμοποιήσουν στη βάση κανόνων, εντολών και κινήτρων. Δεν αρκεί επομένως η οργάνωση ενός εσωτερικού περιβάλλοντος δράσης. Οι οργανωτές, οι οποίοι είναι πάντα σε κάποιο βαθμό και διαμορφωτές εξουσιαστικών σχέσεων, θα πρέπει να ασχοληθούν επιπλέον με τους ανταγωνιστές τους, καθώς και με τους πόρους που αυτοί προσπαθούν να κινητοποιήσουν. Η πρόθεση οργάνωσης τόσο των εσωτερικών όσο και των εξωτερικών περιβαλλόντων της οργάνωσης και των κοινωνικών δικτύων που επιδιώκει να ελέγξει ένας δρων, αποτελεί την πηγή των εξουσιαστικών διαδικασιών. Οι εξουσιαστές είναι ταυτόχρονα κατά κάποιο τρόπο επενδυτές πόρων και οργανωτές σχέσεων. Στην πραγματικότητα όμως (και αυτό ίσως είναι το πιο σημαντικό) δεν παράγουν μόνο σχέσεις που ελέγχουν οι ίδιοι άμεσα, αλλά επιπλέον σχέσεις που παράγουν αυτοί που προσανατολίζονται στη δημιουργία και αναπαραγωγή ρόλων οι οποίοι αποκτούν σημασία στα μικροπεδία της δράσης όπου δεν έχουν φυσική παρούσα οι ίδιοι οι ιθύνοντες. Και ως προς αυτό το σημείο παρατηρούμε μια ουσιαστική διαφορά από την πατρωνία και τις πελατειακές σχέσεις. Οι ρόλοι αυτοί, αν και εκπορεύονται από τους οργανωτές-εξουσιαστές, δεν είναι πάντα ορατοί και ελέγξιμοι από αυτούς. Οι εξουσιαστές διεισδύουν στα μικροπεδία της ζωής μέσω των υποτελών τους που αναλαμβάνουν ρόλους μεσαζόντων ή εκπροσώπων. Σε αυτά τα πεδία σχετικής αυθαιρεσίας ευδοκιμούν οι παντός είδους μεγάλοι και μικροί εκμεταλλευτές καταστάσεων και μικροαπατεώνες, οι οποίοι συχνά κάνουν τη δουλειά τους υποδύομενοι ρόλους που δεν τους ανήκουν (Gambetta 1993). Οι ιθύνοντες ενός συστήματος κοινωνι-

κών δικτύων παροχής και διαχείρισης προνομίων πολύ δύσκολα μπορούν να επιβάλλουν κυρώσεις εναντίον αυτών των εκμεταλλευτών της αυθεντίας των κατόχων ισχυρών ρόλων. Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε μορφές τυπικής οργάνωσης. Όμως η δυνατότητα τυπικής οργάνωσης υπονομεύεται από τις άτυπες σχέσεις και την αδυναμία επιβολής αναγνωρίσιμων και κατανοητών κυρώσεων. Μόνο τα οργανωμένα τμήματα του υποκόσμου και του οργανωμένου εγκλήματος διαθέτουν τέτοιους μηχανισμούς πειθάρχησης (Gambetta 1993). Πολύ σπάνια οι πολιτικοί μπορούν να τους ανταγωνισθούν ως προς αυτό το στοιχείο αποτελεσματικότητας. Γι' αυτό άλλωστε, όποτε πραγματοποιείται κάποια συνεργασία των πολιτικών με εκπροσώπους του οργανωμένου εγκλήματος, κερδίζουν πάντα οι τελευταίοι. Η περίπτωση της μεταπολιτευτικής Ελλάδας δείχνει ότι ακόμη και οι κάτοχοι κομβικών ρόλων σε άτυπα δίκτυα, σαν αυτά που περιγράφονται εδώ, μπορούν να κατατροπώνουν τους πολιτικούς. Αυτός είναι εξάλλου ο λόγος για τον οποίο οι τελευταίοι τείνουν να συμπράττουν με εκείνους που τους απειλούν ή να συγκαλύπτουν τις ενέργειές τους.

Τα ζητήματα ελέγχου και διείσδυσης κοινωνικών δικτύων έχουν μια γενικότερη σημασία που αφορά κυρίως την κατανόηση της δράσης των 'πολιτικών επιχειρηματιών', καθώς και τη δυναμική των σχέσεων μεταξύ μικρών και μεγάλων ηγεμόνων στην ελληνική ζωή. Υπάρχουν οριζόντια πεδία σχέσεων τα οποία δεν μπορεί να τα ελέγξει το συγκεντρωτικό σύστημα παρά μόνο έμμεσα, μέσω της αναπλαισίωσής τους με τυπικά καθορισμένα προνόμια ή αντίστοιχα με τη δημιουργία προσκομιμάτων. Οι πολιτικοί και οι μηχανισμοί που αναπτύσσουν στην Ελλάδα, αλλά και αλλού, προσπαθούν να ελέγξουν τα κοινωνικά δίκτυα άνωθεν, όμως τα κατώτερα κλιμάκια αυτών των δικτύων μπορεί κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις να είναι πολύ πιο καθοριστικά και ανθεκτικά απ' ό,τι θα επιθυμούσαν αυτοί οι οποίοι ενδεχομένως έχουν προκαλέσει την ανάδυσή τους και για κάποιο διάστημα τα ηγεμονεύουν. Ο συγχρωτισμός με τους υποτελείς μεσάζοντες διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό τον χαρακτήρα των εξουσιαστικών κλιμακίων. Αυτό ισχύει σε μεγαλύτερο

βαθμό όταν δεν υπάρχουν σαφώς διαχωρισμένες κοινωνικές τάξεις και οι ηγέτες δεν καθοδηγούνται από μακρόπνοα σχέδια πολιτικής και οικονομικής ηγεμονίας, αλλά από προθέσεις πρόσκαιρης κυριαρχίας. Η καθημερινότητα δεν διαμορφώνεται για τους πολλούς στο επίπεδο της επαφής με τις κορυφές, αλλά στο επίπεδο της επαφής με πολλούς, συχνά αυτόκλητους, μεσάζοντες των ηγεμόνων που διαφεντεύουν τις άτυπες σχέσεις, κάτι που δεν γίνεται τόσο εύκολα όταν οι τυπικές σχέσεις υπερτερούν. Η κομματική επιρροή δεν ελέγχεται κεντρικά. Διαμορφώνεται μέσα από συναναστροφές. Τελικά όμως δεν είναι οι παρέες που φτιάχνουν ιστορία στην Ελλάδα. Οι σχέσεις είναι πιο σκληρές και πάντως διπρόσωπες. Δύσκολα αποκτούν συνειδητά ηθικό χαρακτήρα, μια και σπάνια αποδεσμεύονται από διανεμητικούς αγώνες και ανθρώπινες εξαρτήσεις που αποτελούν σημαντικούς πόρους για αυτούς που αποσκοπούν να ελέγξουν καταστάσεις.

Οι μορφές διαχείρισης των γνωριμιών ξεπερνούν κατά πολύ τις συναισθηματικές διαστάσεις της συναναστροφής και αποκτούν πολύ συχνά έναν καιροσκοπικό χαρακτήρα που καθιστά το κουτσομπολιό και το παιχνίδι των ανειλικρινών χαρακτηρισμών βάση της επικοινωνίας (Καραποστόλης 1987: 30-31). Οι εντάξεις σε κύκλους και οι συνεχείς επανεπιβεβαιώσεις τους εξαρτώνται από τη δυνατότητα να είναι κανείς συνεννοήσιμος και να γνωρίζει τους άρρητους κώδικες που διέπουν τις σχέσεις συναλλαγής (Gambetta 2009). Οι ευχάριστοι και συναλλασσόμενοι ελίσσονται αναδιατάσσοντας τις σχέσεις τους, διατηρώντας όμως στοιχεία κοινωνικής και δήθεν πολιτικής ταυτότητας που τους τοποθετούν στο σκηνικό και επομένως τους καθιστούν αξιολογήσιμους ως προς τη θέση τους μέσα στα δίκτυα διαχείρισης προνομίων. Οι ιδεολογικές ή οι ταξικές αναφορές αποτελούν προσχήματα διατήρησης σχέσεων που χρησιμοποιούνται συνήθως απροσχημάτιστα. Αυτός ο μηχανισμός γίνεται πολύ σημαντικός κυρίως όταν προέρχεται κανείς από άλλο τμήμα του δικτύου και έτσι πρέπει να εκτιμηθούν οι όροι συναλλαγής μεταξύ τμημάτων δικτύων με διαφορετική κοινωνική ή πολιτική ταυτότητα —κάτι που ισχύει ακόμη και για τις συναλλαγές μεταξύ μελών κοινωνικών δικτύων που συνδέονται με διαφο-

ρετικές φράξεις του ιδίου κόμματος. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα παιχνίδι χαρακτηρισμών που διαφοροποιεί κατά περίπτωση τις προσβάσεις σε δίκτυα σχέσεων ή σε τμήματά τους. Μόνο στα πολύ υψηλά κλιμάκια οικονομικής και κοινωνικής ισχύος θα μπορούσε κανείς να απαλλαγεί από αυτές τις προβολές κατηγοριοποιήσεων.

Το σύστημα κοινωνικών σχέσεων που αναδύεται μέσα από αυτά τα ήθη έχει τη δική του λογική ιεραρχήσεων. Τα ζητήματα μπορούν να ιεραρχηθούν μεταξύ αυτών που θα πρέπει να ελέγχονται κεντρικά (π.χ. μέσω των κομματικών μηχανισμών) και αυτών που μπορούν να αντιμετωπιστούν μέσα από αποκεντρωμένες διαδικασίες. Οι παραδοσιακοί πάτρωνες (στον βαθμό που επιβιώνουν) συμπίεζονται μεταξύ αυτών των αποκεντρωμένων δικτύων, που λειτουργούν με δυναμικά διαμορφούμενα κριτήρια παρέας και εξυπηρετήσεων, και των κεντρικών μηχανισμών των κομμάτων. Οι παραδοσιακές μορφές πατρωνίας βάσει τοπικής οικογενειακής ισχύος εντάσσονται κάτω από αυτές τις συνθήκες στη λογική της αμφίδρομης σχέσης μεταξύ κομμάτων και δικτύων εξυπηρετήσεων. Στις ελληνικές μεταπολιτευτικές συνθήκες εμφανίζεται συχνά το φαινόμενο να παρεμβαίνει σε τέτοιες σχέσεις ακόμη και κάποιος φορέας οργανωμένων συμφερόντων, για παράδειγμα μια συνδικαλιστική οργάνωση. Μόνο εάν η οικογενειακή δύναμη συνδεθεί με εκπροσώπηση στην κεντρική πολιτική σκηνή, αλλά συγχρόνως και με επαρκείς χρηματοδοτικούς πόρους, μπορεί να αποκατασταθεί η οικογενειακή ισχύς της πατρωνίας. Κάτι τέτοιο όμως δεν είναι απλό εάν αυτή η σχέση οικογένειας και κόμματος δεν συνεπάγεται πρακτικές επιτυχούς διευκόλυνσης, αλλά συγχρόνως και συνεχή επιτυχή συμμετοχή στα ενδοκομματικά και συνδικαλιστικά παίγνια. Ισχυροί οικονομικοί παράγοντες μπορούν καμιά φορά να παρακάμψουν αυτόν τον μηχανισμό της σύνδεσης με τα κόμματα και τα συνδικάτα μέσω της δωροδοκίας δημοσίων λειτουργών, αλλά αυτό συνεπάγεται σοβαρούς κινδύνους, μια και σε περίπτωση που κάτι δεν πάει καλά θα παραμείνουν ακάλυπτοι και επομένως έκθετοι σε κατηγορίες με σοβαρές συνέπειες. Είναι προφανές ότι η τυπική (και επομένως και τυπικά αξιολογήσι-

μη) ανταγωνιστική οικονομική επιχειρηματικότητα δεν μπορεί να αναπτυχθεί απρόσκοπτα κάτω από αυτές τις συνθήκες. Τα ιδεολογήματα κάποιων πονηρών αλλά άγαρμπων εκμεταλλευτών των αριστερών ιδεολογιών, σύμφωνα με τα οποία όλοι οι επιχειρηματίες είναι απλοί πειρατές και τίποτε άλλο, ταιριάζουν πολύ καλά με τις απόψεις εκείνων που επιθυμούν την πειρατεία και επομένως ανάγουν την επιχειρηματικότητα σε μια εξωθεσμική και συγχρόνως άτυπη υπόθεση. Η δράση μπορεί υπ' αυτές τις προϋποθέσεις να αναπτυχθεί μόνο μέσα σε δίκτυα που βρίσκονται εκτός μιας οικονομικής δημοσιότητας η οποία προσφέρει κοινωνικό γόητρο βάσει κριτηρίων διαρκούς ανταγωνιστικότητας. Όταν το νόημα της ανταγωνιστικότητας αποσυντίθεται, τότε και οι όροι διαμόρφωσης της κοινωνικής και προσωπικής ταυτότητας μετατίθενται. Τότε τα πεδία της κατασκευής του εαυτού παραμένουν η επιδεικτική κατανάλωση, τα αξιώματα, οι κομβικοί ρόλοι σε άτυπα κοινωνικά δίκτυα και η δημοσιότητα βάσει φήμης χωρίς τεκμήρια προσφοράς. Ο συνδυασμός της πολιτικής των προνομίων με την κοινωνική επίδειξη και τον σαθρό κομπασμό δημιουργούν ισχυρότατες αμυντικές στάσεις απέναντι σε κάθε ανταγωνισμό βάσει κριτηρίων αποτελεσματικότητας και κοινωνικής προσφοράς. Αυτό ισχύει τόσο στην πολιτική και τη δημόσια διοίκηση, όσο και στο πεδίο της επιχειρηματικότητας.

Πώς μπορούμε όμως να κατανοήσουμε τους κινδύνους στους οποίους εκτίθεται ο εαυτός όταν η συγκρότησή του εξαρτάται από άτυπα διαχωρισμένα μεταξύ τους κοινωνικά δίκτυα; Εάν θέλει κανείς να απολαμβάνει άτυπα προνόμια θα πρέπει να υποστεί κάποιες όχι πάντα ευχάριστες συνέπειες. Ύπ' αυτή την έννοια τα δίκτυα προνομίων συγκροτούν ταυτόχρονα δικτυακές κοινωνικές σχέσεις μέσα στις οποίες τα αισθήματα διακινδύνευσης επιδρούν καθοριστικά στη διαμόρφωση του ψυχισμού. Τα δίκτυα προνομίων είναι συγχρόνως και δίκτυα διακινδύνευσης γιατί χρειάζονται συνεχείς λεπτούς χειρισμούς η επιτυχία των οποίων κάθε άλλο παρά εξασφαλισμένη θα πρέπει να θεωρείται. Αυτό ισχύει σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό για τους λαθρεπιβάτες του συστήματος, αυτούς που κατακτούν μια θέση

μέσω πολλών αποκρούσεων και αποσιωπήσεων, και επομένως έχουν να αντιμετωπίσουν εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες διαχείρισης της ταυτότητάς τους παρά τα όποια παράπλευρα πλεονεκτήματα. Οι αλληλοεξυπηρετήσεις και η οικονομική τους αποδοτικότητα συμβάλλουν στη δημιουργία μιας οικονομίας η οποία δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς τη συνεχή αναπαραγωγή μιας ορισμένου επιπέδου πυκνότητας σχέσεων και αλληλουχίες ενεργειών που στριμώνονται μέσα σε μικρά χρονικά διαστήματα. Εάν το ανήκειν σε τέτοια δίκτυα θεωρείται σημαντικό πλεονέκτημα, τότε τίθενται για τα υποκείμενα πιεστικά ζητήματα πρόσβασης, καθώς και αποφυγής της έκπτωσης και του αποκλεισμού. Τα ζητήματα τόσο ανοδικής, όσο και καθοδικής κοινωνικής κινητικότητας που απασχολούν τα υποκείμενα (τόσο από στρατηγική όσο και από τακτική απόψη) και προκαλούν άγχη και κάθε είδους συγκινησιακές εντάσεις εγγράφονται σε αυτό το πλαίσιο. Αυτό αφορά ακόμη και εκείνους που διακατέχονται από την ψευδαίσθηση ότι μπορούν να τοποθετήσουν τις επιδιώξεις τους με αποτελεσματικό τρόπο εκτός τέτοιων δικτύων, ακόμη και εάν αυτές οι άτυπες σχέσεις είναι κυρίαρχες στο επαγγελματικό τους πεδίο.

Τρόμος, ανευθυνότητα και υποβάθμιση της συλλογικής ευφυΐας

Οι συμμετέχοντες σε τέτοια δίκτυα τρέμουν μήπως κάτι δεν πάει καλά και επομένως απωθηθούν από πλαίσια σχέσεων, οι οποίες όσο δυσάρεστες και αν είναι, τους εξασφαλίζουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό την ζωή που νομίζουν ότι έχουν επιλέξει. Ο άτυπος χαρακτήρας των σχέσεων, παρά την ύπαρξη κωδίκων επικοινωνίας και συναλλαγής, δημιουργεί αστάθειες ως προς τις προσδοκίες. Άλλωστε αυτές οι αστάθειες είναι που εξασφαλίζουν τις ευκαιρίες, αλλά συγχρόνως δημιουργούν μια προβληματική καθημερινότητα. Καθώς τόσο η αποδοχή από αυτούς που με κάποιο τρόπο συμμετέχουν σε δίκτυα διανομής και διαχείρισης προνομίων, όσο και η συμμόρφωση με τους πολι-

τισμικούς κώδικες αυτών των κοινωνικών δικτύων χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό απροσδιοριστίας, η φαντασίωση της συμβατικότητας και της προσαρμογής προκαλούν συχνά μορφές κοινωνικής παράνοιας. Η δύναμει κριτική του σημαντικού άλλου, ως κάποιου που μπορεί να δυσκολέψει την επιτυχή ένταξη, εξάπτει τη φαντασία του υπό απειλή υποκειμένου. Η προσαρμογή σε αυτό που κρίνεται ως το πιο πρόσφορο στερεότυπο θεωρείται τότε η πιο δόκιμη επιλογή.⁸ Έτσι η αίσθηση της ανάγκης προσαρμογής σε συμβάσεις, που παραμένουν σε μεγάλο βαθμό απροσδιόριστες, δημιουργεί φόβους που εμποδίζουν τη ρητή αναφορά στην ιδέα της καινοτομίας. Η καινοτομία εμφανίζεται στη διαστροφική της εκδοχή ως πονηριά. Η πονηριά αποτελεί τη βάση της διαχείρισης του κινδύνου να στιγματιστεί κανείς ως μη συμβατικό άτομο που δεν αποδέχεται με επιτυχία τη λογική των άτυπων κοινωνικών δικτύων διανομής και διαχείρισης προνομίων. Η φαντασιούμενη συμβατική λογική της αποδοχής και της συμμόρφωσης καθιστά την πολιτική των προνομίων πηγή μιας έντρομης καθημερινότητας, στην οποία το άγχος της πονηριάς, δηλαδή της ευρηματικότητας που θέτει σοβαρά ζητήματα προβολής της ταυτότητας, υπονομεύει τους όρους της κοινωνικής συμβίωσης. Επειδή το κόστος της επιθετικότητας είναι συνήθως μεγάλο, καθώς συνδέεται επίσης με τον κίνδυνο της αποκάλυψης της παρασκηνιακής πλευράς της κατασκευής του εαυτού, η εσωτερική επεξεργασία των εντάσεων μπορεί να αποβεί εξαιρετικά επίπονη. Όποιος δεν αποδέχεται, προφανώς ανομολόγητα, αυτό το κλίμα του τρόμου δεν μπορεί να βρει τον τρόπο να επιβιώσει μέσα στα εν λόγω δίκτυα. Τα μειονεκτήματα της ζωής είναι τότε προφανή.

Θα ήταν επομένως αδόκιμο να αγνοηθεί το ότι η καθημερινότητα αυτών οι οποίοι (είτε επειδή το επιδιώξαν είτε γιατί ανα-

8. Για τη σχέση μεταξύ παράνοιας, μεγαλομανίας και προσφυγής σε στερεοτυπικές ενισχύσεις των εκλογικεύσεων βλ. Bion (1989 κυρίως: 93-98, 160-165). Για τη σημασία της προσφυγής σε συμβατικούς και στερεοτυπικούς τρόπους σκέψης ιδίως μέσα σε ασταθή κοινωνικά περιβάλλοντα βλ. Zerubavel (1997).

γκάστηκαν) εμπλέκονται σε κοινωνικά δίκτυα διανομής και διαχείρισης προνομίων προκαλεί τρόμο. Εδώ προτείνεται να τεθεί αυτό το ζήτημα στο επίκεντρο της ανάλυσης της κοινωνικής ζωής στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, ακριβώς λόγω της επικράτησης συνθηκών υποβάθμισης των ουσιαστικών τυπικών ρυθμίσεων σε πολλά πεδία της ζωής.⁹ Το ότι αυτό το στοιχείο του τρόμου ξεπερνιέται με απωθήσεις είναι κάτι το οποίο θα πρέπει επίσης να μας απασχολεί κατά την ερμηνεία των εκφράσεων των επιθυμιών και των επιδιώξεων. Όταν η απώθηση κλονίζεται από προκλήσεις που καθιστούν αναγκαίο τον ρητό λόγο, τότε οι δρόμοι μεταξύ συνείδησης και απώθησης καθορίζονται από δύο βασικές πρακτικές: την αποσιώπηση και την εκλογικευτική αναγωγή σε μια λογική κανονικότητας που υποτίθεται ότι διέπει τα πράγματα. Επειδή το ενδεχόμενο της παραβίασης αυτής της περίπου νομοτελειακής κανονικότητας δεν θεωρείται ότι ανήκει στη φυσιολογική πραγματική ζωή, ο εγκλωβισμός σε αυτή υποτίθεται ότι απαλλάσσει από κάθε ευθύνη, ακόμη και στην περίπτωση που καθίστανται προφανείς οι συνέπειες του συμβιβασμού με το αυτονόητο.¹⁰ Αυτό που θα υποστηριχθεί προκειμένου περί άτυπων δικτύων διαχείρισης της διανομής των προνομίων είναι το εξής: η δυναμική σχέση απώθησης, ημι-συνειδητής αποσιώπησης (αλλά συγχρόνως αναφοράς σε κάποια αναπόφευκτη κανονικότητα) ως τρόπος διαφυγής από τις αντιφάσεις και τις συνακόλουθες μορφές δυσφορίας, αποτελεί βα-

9. Ο πολιτικός αυταρχισμός και τα συστήματα των κοινωνικών διακρίσεων πριν από το 1974 έθεταν τελείως διαφορετικά ζητήματα στα μέλη μιας κοινωνίας μικρό μέρος της οποίας διακατέχονταν από το άγχος της δικτύωσης σε συνδυασμό με το άγχος της επιτυχούς δικτύωσης. Οι πελατειακές σχέσεις είχαν πολύ συγκεκριμένους κανόνες σύνδεσης με την τυπικότητα των αρνητικών πλευρών των εξουσιαστικών μηχανισμών. Οι σχέσεις αίτιου-αιτιατού που αφορούσαν τόσο τα προνόμια όσο και τα δεινά αυτών που έπρεπε να υποστούν τις διακρίσεις, όχι μόνο μπορούσαν να περιγραφούν, αλλά και να αποτελέσουν αντικείμενο ανοιχτής πολιτικής διαμάχης.

10. Το ότι κάτι τέτοιο μπορεί πολύ εύκολα να πάψει να είναι απλώς μια ανώδυνη κατάσταση έχει συζητηθεί με τον πιο καθαρό τρόπο από τη Hannah Arendt (2006 [1963]).

σικό χαρακτηριστικό των κοινωνικών δικτύωσης μέσω των οποίων διανέμονται προνόμια. Αυτό ισχύει κυρίως σε κοινωνίες οι οποίες δεν είναι ρητώς συγκροτημένες στη βάση της επίκλησης συστημάτων τυπικών προνομίων. Προφανώς ισχύει σε ακόμη πιο μικρό βαθμό σε κοινωνίες οι οποίες λειτουργούν βάσει επίκλησης σε συστήματα δικαιωμάτων τα οποία αντιδιαστέλλονται προς τα προνόμια.¹¹

Η απάρνηση του ρητού λόγου προκειμένου αφενός να διατηρηθούν οι ισορροπίες, αφετέρου να δημιουργηθούν τα πεδία ελευθερίας άτυπης και μη θεσμικής δράσης, δημιουργεί σταδιακή μείωση τόσο της ατομικής, όσο και της συλλογικής ευφυΐας. Η συλλογική ευφυΐα εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της συνάρτησης των ατομικών διανοητικών εκφράσεων με την αίσθηση της αξίας του να ανήκει κανείς σε μια ομάδα ή ένα ευρύτερο σύνολο που δεν κρύβει τα χαρακτηριστικά του. Ο λόγος των συμμετεχόντων σε άτυπα δίκτυα, όπως παρουσιάζεται εδώ, δεν είναι λόγος των λογικών επιχειρημάτων ή της εγχειρηματικής αναπαράστασης των ενεργειών. Είναι λόγος που παρουσιάζει με διαστροφικό τρόπο τους συσχετισμούς των συναισθημάτων, πάντα σε συνάρτηση με αποκρύψεις. Σε αυτή την περίπτωση η προστασία της έκφρασης των συναισθημάτων εξαρτάται από την προσαρμοστικότητα σε άτυπες σχέσεις. Η κατ' επίφαση ηθικολογία και η δίκη προθέσεων κυριαρχούν προκειμένου να στηριχθούν τα παίγνια των ταυτοτήτων. Η σχέση δικτύωσης και αφήγησης, οι ιστορίες και οι μύθοι που ενισχύουν τη συναστροφή επενδύουν και επικαλύπτουν βιωματικά την προς απόκρυψη εγχειρηματικότητα. Ο φόβος της λογικής και της εμπει-

11. Αυτό θα πρέπει να συνδεθεί και με τον τρόπο με τον οποίο γίνονται αντιληπτές οι διεθνείς συγκρίσεις και οι απωθήσεις μη επιθυμητών σκέψεων που μπορούν να προέλθουν από αυτές λόγω της συνειδητοποίησης των απαιτήσεων που θέτουν στους δρώντες τυπικά συστήματα προνομίων τα οποία αναδύονται παράλληλα με εκσυγχρονιστικές διαδικασίες που βελτιώνουν την εθνική ανταγωνιστικότητα σε δεδομένες συνθήκες διεθνών συσχετισμών κοινωνικοπολιτικής ισχύος. Η αποτυχία διαχείρισης μιας τέτοιας πρόκλησης οδηγεί σε αμυντική στάση και αυτοεγκλεισμό (για σχετικές σκέψεις βλ. Κατσούλης 1988).

ρικής θεμελίωσης αποτελεί τη βάση της εξασφάλισης της λειτουργίας των ρευστών σχέσεων βάσει άρρητων, αλλά σε μεγάλο βαθμό σταθερών κωδίκων.

Όλες οι μεταρρυθμίσεις και οι εξωτερικές επιρροές καθώς και η αποδοχή των καινοτόμων σκέψεων προσκρούουν στον τρόπο της αλλαγής των ισορροπιών και της σιωπής ως συγκροτησιακών στοιχείων αυτών των κοινωνικών δικτύων διαχείρισης προνομίων. Ακόμη και το ενδεχόμενο της φαντασίωσης μιας ευνοϊκότερης κατάστασης αντιμετωπίζεται με δυσπιστία, αν όχι με άρνηση. Η δήθεν επίκληση σε αλλαγές (μετά τη μαζικοποίηση της ένταξης σε τέτοια δίκτυα μετά τη δεκαετία του 1980 και με τον προσανατολισμό της κομματικής πολιτικής στην Ελλάδα προς τη διατήρηση των ισορροπιών στο πλαίσιο αυτών των δικτύων) γίνεται με αναφορά σε πεδία δράσης τα οποία στην πραγματικότητα μόνο ως ανοίκεια είναι δυνατόν να θεωρούνται από όσους είναι εγκλωβισμένοι σε δίκτυα διανομής και διαχείρισης άτυπων προνομίων. Ως πεδίο της οικειότητας θεωρείται αυτό που πρέπει να προστατευτεί με τις κατ'επίφαση αλλαγές που εμποδίζουν τις ουσιαστικές μεταβολές. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η συνείδηση μπορεί να επεξεργάζεται τα αισθήματα απειλής, αλλά όχι τα αισθήματα χαράς για τη δημιουργία του νέου και του διαφορετικού που μπορεί να οδηγήσει σε αναβαθμισμένη ζωή και δράση. Η λογική της καινοτομίας καταρρέει. Ο αγώνας γίνεται για τη στέρηση των πόρων που τροφοδοτούν τις γνωστές και οικείες καταστάσεις και όχι προκειμένου να διακινδυνεύσει και να καινοτομήσει κανείς στοχεύοντας στη χαρά της αξιολογήσιμης ποιότητας και της δημιουργικότητας. Η αίσθηση της διακινδύνευσης κάτω από αυτές τις συνθήκες ανέρχεται σε επίπεδα που καθιστούν για όσους είναι μέσα στο παιχνίδι κάθε ιδέα αλλαγής ψυχολογικά σχεδόν αβάσταχτη. Αυτός είναι και ο λόγος που τελικά δεν έχουμε στην Ελλάδα παρά μόνο πολιτικά κόμματα τα οποία, το καθένα με τον τρόπο του, προβάλλουν ιδέες συντήρησης και όχι μεταβολής. Ο προγραμματικός συντηρητισμός, ακόμη και αυτών που πιστεύουν ότι καθοδηγούνται από άναρθρους ριζοσπαστικούς λόγους, αποδεικνύεται από την απάρνηση της ιδέας του ορθολο-

γικού σχεδίου. Η συντριπτική πλειονότητα αυτών που εμφανίζονται σαν ριζοσπάστες δεν θέλουν αλλαγή του συστήματος, αλλά τη διατήρηση της θέσης τους μέσα σε δίκτυα άτυπων προνομίων τα οποία πολλές φορές παράγουν τα πλαίσια αυθαιρεσίας μέσω των οποίων αποκτά τη σημασία τους η ισχύς των ορατών οργανωμένων συμφερόντων.

Η απάρνηση των ευθυνών που συνεπάγεται κάθε προσπάθεια αποκατάστασης μιας σχέσης με την πραγματικότητα γίνεται εδώ εμφανής. Υπάρχει ένα ζήτημα μόνιμης προβληματικής εφηβείας στη διχασμένη κατάσταση αυτών που αρνούνται να αναλάβουν τις ευθύνες τους και να συνδέσουν τη δράση τους με λελογισμένη διακινδύνευση και επομένως αναζητούν την προστασία από συστήματα προνομίων και προστρέχουν σε αυτά, συχνά για να αναβάλουν την αυτόνομη δημιουργική δράση. Αυτόνομη δράση σημαίνει να υπολογίζει κανείς με το ενδεχόμενο της αποτυχίας και να ξέρει επίσης τι σημαίνει διαχείρισή της. Φαντασίωση δράσης χωρίς τη συνειδητοποίηση της πιθανής στιγμής της αποτυχίας και διαίσθηση των συγκινήσεων που κάτι τέτοιο μπορεί να συνεπάγεται σημαίνει ότι κανείς ενεργεί υπό την κάλυψη μιας συνεχούς πηγής ανανέωσης και αναπροσδιορισμού του περιεχομένου κάποιας προνομιακής μεταχείρισης. Δυνάμει ενέργειες που δεν μπορούν να ενταχθούν σε αυτό το πλαίσιο σβήνονται αυτοστιγμεί από τη φαντασία. Έχουμε τότε μια ιδιότυπη, μια ανώριμη δράση, μια δράση που εστιάζει στην αναζήτηση του (έστω πρόσκαιρου) προστάτη και κατόπιν στην καιροσκοπική κολακεία του. Η ένταξη στο προστατευτικό δίκτυο και η συναλλαγή με τα μέλη του προκειμένου να εξασφαλίζεται η προστασία και τα προσδοκώμενα οφέλη απορροφά σχεδόν όλη την υλική και διανοητική ενέργεια. Προφανώς αυτό δεν εξαφανίζει τους κινδύνους, τουναντίον φέρνει άλλες μορφές διακινδύνευσης που εντούτοις θεωρούνται προτιμητέες. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η αντίθεση στις ιδέες της καινοτομίας και της επιχειρηματικότητας είναι σύμφυτη με αυτή την τάση. Το χειρότερο είναι ότι δεδομένων αυτών των συνθηκών, οι εκφραστές των εναλλακτικών δεν οδηγούνται σε μορφές δράσης, αλλά περιορίζονται σε μορφές αντίδρασης. Οι μορφές δράσης παραμέ-

νουν τότε άναρθρες μια και δεν βρίσκονται εύκολοι τρόποι αποδεκτής παρουσίας των εναλλακτικών δυνατοτήτων κάτω από συνθήκες όπου επικρατούν άτυπες σχέσεις —επομένως δεν μπορούν να διατυπωθούν και να προβληθούν αξιόλογα και ανταγωνιστικά σχέδια. Αυτό δεν προκύπτει μόνο από την πολιτική ρητορική και οισοδήποτε άλλες τεχνικές πολιτικής κινητοποίησης που χρησιμοποιούνται προκειμένου να σηματοδοτηθεί η διάθεση προσέγγισης ή διατήρησης της σχέσης με τα άτυπα δίκτυα παροχής προνομίων. Έχει να κάνει επίσης περισσότερο με μορφές καθαρής εξουσίας που συνδέονται με την ανάγκη δημόσιας ή καταναλωτικής προβολής του εαυτού, και όχι με μια αίσθηση δουλειάς ή πολιτικού έργου. Η πρόσκαιρη διαχείριση του θυμικού των θυμωμένων και παραπονεμένων καθορίζει τις συνθήκες συμμετοχής στη δημόσια σφαίρα, αλλά συγχρόνως και στις δικτυώσεις. Σε αυτές τις περιστάσεις μετράει περισσότερο η διακήρυξη καταγγελίας και αντίδρασης. Αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι στις επιτροπές των κομμάτων εξυφίνονται σχέδια αντίδρασης και σκανδάλων διαφόρων τύπων, αλλά όχι σχέδια εναλλακτικής διακυβέρνησης οι εκφραστές των οποίων θα δεσμεύονταν με τυπικότητες που θα εμπόδιζαν την επωφελή διαχείριση της ρευστότητας. Έτσι, η κουλτούρα της μομφής μεταφέρεται κατόπιν στα κοινωνικά δίκτυα και στις συναναστροφές προκειμένου να ιεραρχηθούν τα τυχόν πλεονεκτήματα. Τα αποτελέσματα είναι χωρίς αμφιβολία αντιπαραγωγικά. Η έλλειψη εναλλακτικής οδηγεί τελικά σε δυσκολία προσανατολισμού σε μορφές λελογισμένης διακινδύνευσης βάσει ρητού σχεδίου που απαιτεί κάθε μορφής αποτελεσματική δράση. Οι εναλλακτικές υπό αυτές τις συνθήκες λαμβάνουν ψυχοδυναμικό χαρακτήρα. Αφαιρείται το στρατηγικό τους περιεχόμενο και δίδεται έμφαση στην εκμετάλλευση και διαχείριση συγκινήσεων που δυσκολεύουν μεν την εμπλοκή των μελών της κοινωνίας στην παραγωγή έργου, αλλά διευκολύνουν την ένταξη των μελών της σε δίκτυα εξαρτήσεων.

Σε αυτό το πλαίσιο η αποσιώπηση, η ασύμμετρη πληροφόρηση και η υποκρισία του υποτακτικού αποτελούν πηγές της μείωσης τη συλλογικής ευφυΐας. Η μείωση της συλλογικής

ευφυΐας προέρχεται και από το γεγονός της απολμίας εκφραστικότητας, όταν η διακινδύνευση της απόκλισης από στερεότυπα ή από τα πρότυπα που διέπουν τις διαδικασίες κοινωνικού ελέγχου σε κοινωνικά δίκτυα δεν αναλαμβάνεται. Το 'εγώ' αντικατοπτρίζεται σε έναν απροσδιόριστο φανταστικό 'κύριο' που δεν μπορεί να αναπαρασταθεί εκλογικευτικά μέσα από αναφορές σε ρητά συστήματα κανόνων. Αυτό συνεπάγεται συχνά απόδοση ιδιοτήτων σε υπαρκτά άτομα (κυρίως σε άτομα με ρόλους που κρίνονται ως σημαντικοί) που δεν αντιστοιχούν στα πραγματικά χαρακτηριστικά τους. Συγχρόνως το μίσος προς τον κύριο, η δύσκολη επεξεργασία της οφειλής προς αυτόν, όταν υπάρχει, η οποία τελικά επιτυγχάνεται με τον δήθεν εξεγερτικό και αντισυστημικό λόγο, εξασφαλίζει την ψευδαίσθηση της απαλλαγής από τις συνεχώς αναπαραγόμενες εξαρτήσεις. Η αίσθηση του κινδύνου απώλειας της εύνοιας του κυρίου (εδώ ο 'κύριος' μπορεί να είναι πολυπρόσωπος και να αναπαρίσταται ή να προσλαμβάνεται με τη μορφή μιας δικτυακής κοινωνικής οντότητας) οδηγεί σε επιλεκτικότητα όχι μόνο των εκφράσεων, αλλά και των προσλήψεων της πραγματικότητας. Σε αυτόν τον μηχανισμό υπόκεινται ακόμη και αυτοί που ανήκουν στον κύκλο των 'κυρίων', εφόσον είναι εξαρτημένοι ακόμη και σε μικρό βαθμό από άλλους οι οποίοι μπορούν να κινητοποιήσουν δυνάμεις σε μια κρίσιμη στιγμή. Μόνο βάσει ισχυρότατων θεσμικών ρυθμίσεων μπορεί κανείς να είναι απόλυτος κύριος, δηλαδή να κυριαρχεί χωρίς την ανάγκη άτυπης διαχείρισης συνεργατικών παιγνίων που απαιτούν συγχρόνως την ενίσχυση μορφών ασύμμετρης πληροφόρησης μεταξύ αυτών των πεδίων δράσης και του εξωτερικού τους περιβάλλοντος. Τα άτυπα δίκτυα δεν διευκολύνουν όμως τα συνεργατικά παίγνια από καμιά άποψη και γι' αυτό είναι ασταθή. Κάθε απόκλιση από τη σύμπλεξη τυπικού και θεσμικού οδηγεί σε πολυπροσωπία σχέσεων στο πλαίσιο των οποίων οι συσχετισμοί ισχύος γίνονται τόσο πιο ασταθείς, όσο πιο σημαντική γίνεται η εξασφάλιση αμοιβαίων αποκρύψεων των πραγματικών παρασκηνιακών χαρακτηριστικών της πράξης. Τότε η αποδημοσιοποίηση και ο τακτικισμός του λόγου τον φτωχαίνουν. Η ίδια η λογική, και μάλιστα στην τυπική της

μορφή, καθίσταται επικίνδυνη διότι αντίκειται στη λογική της απροσδιοριστίας των συσχετισμών των αποκρύψεων. Ασύμμετρη πληροφόρηση και ανοικτή επικοινωνία στη βάση της λογικής επιχειρηματολογίας που προϋποθέτει πραγματολογικές σταθμίσεις δεν συμβιβάζονται με την τέχνη της αξιοποίησης της απροσδιοριστίας. Η προσποίηση ότι τελικά δεν υπάρχει ζήτημα ασύμμετρης πληροφόρησης (αλλά μόνο ασύμμετρων κοινωνικών απειλών που απαιτούν συνεχείς μικροπολιτικές του λόγου απέναντι σε ανυπόληπτους ανταγωνιστές) και επομένως δεν χρειάζονται τα επιχειρήματα που θα αποκαταστήσουν τις διαφανείς σχέσεις των πραγμάτων προκειμένου να σταθμιστεί η δράση, καθιστά τόσο την καθαρή σκέψη, όσο και τα προκλητικά ερωτήματα αποφευκτέα. Τόσο η στρατηγική, όσο και η τακτική του λόγου προσδένουν με αυτόν τον παρανοϊκό τρόπο σταδιακά την υποτιθέμενη ευφυΐα με τον παραλογισμό. Ο παραλογισμός (όχι η τυπική λογική) δίνει πιο εύκολα πρακτικό αποτέλεσμα όταν ο λόγος προσαρμόζεται στην άτυπη λογική των δικτύων διαχείρισης προνομίων όπως περιγράφηκε εδώ. Όσο και εάν φαίνεται παράξενο, κάτω από αυτές τις συνθήκες ο παραλογισμός νοσηματοδοτεί πολύ πιο εύκολα απ' ό,τι η σκληρή λογική και ο εγχειρηματικός λόγος. Μάλιστα η κατανόηση του νοήματος του παραλογισμού αποτελεί όρο επιβίωσης σε τέτοια κοινωνικά δίκτυα.

Αυτά τα ζητήματα διαχείρισης του εαυτού δεν αφορούν κυρίως τις σχέσεις (πραγματικές ή φανταστικές) με τους δημόσια προβεβλημένους ηγέτες, αλλά κυρίως με τους ηγετίσκους που αναλαμβάνουν κομβικούς ρόλους στα πλαίσια των άτυπων δικτύων. Η δυσκολία επεξεργασίας τέτοιων καταστάσεων ίσως αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές βάσεις της διαμόρφωσης του αμυντικού εαυτού μέσα στις σημερινές συνθήκες που επικρατούν στην Ελλάδα. Μάλιστα οι αναδιατάξεις των άτυπων δικτύων λόγω της δημοσιονομικής κρίσης και των συνακόλουθων επιμέρους κρίσεων επιτείνει την ανησυχία και τις εσωτερικές εντάσεις για όσους με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συμμετέχουν σε αυτές τις δικτυώσεις. Οι εξωτερικές πιέσεις, οι οποίες προέρχονται κυρίως από ισχυρούς παράγοντες της διαμόρφω-

σης ευρωπαϊκής πολιτικής, για ένταξη τόσο των κοινωνικών, όσο και των οικονομικών και πολιτικών διαδικασιών σε πλαίσια αυξημένης τυπικότητας, δεν φαίνεται να επηρεάζουν αισθητά αυτή τη δυναμική των άτυπων δικτυακών σχέσεων. Η εξωθεσμικότητα και η περιχαράκωση πεδίων κυρίως μικροπρονομιών παραμένουν οι βασικές συνιστώσες της δράσης. Η αίσθηση του βραχυπρόθεσμου οφέλους από τον κατακερματισμό και την οχύρωση πίσω από τα όρια που διαγράφουν σχέσεις κοινωνικής διαφοροποίησης συνεχίζουν να ενισχύουν τη μόνιμη αμυντική λογική ως τη βάση του θεμελιώδους μηχανισμού μείωσης της συλλογικής ευφύιας. Φαίνεται ότι το κύριο σώμα των δημοσίων διανοουμένων και των δημοσιογράφων έχουν αναλάβει εργολαβικά την ενίσχυση αυτών των τάσεων βάσει της αίσθησης των όρων δημοφιλίας που τους διακατέχει. Κινούν την υποψία ότι χρειάζονται την τέχνη της αξιοποίησης της μνησικακίας προκειμένου να παγιώσουν εξουσιαστικές σχέσεις μέσω της αποσύνδεσης της μορφής της πολιτικής από το περιεχόμενό της. Αυτό το πολιτικό κιτς, που εμφανίζεται με όλο και πιο αδέξιο τρόπο, όσο περισσότερο μετακινούμαστε σε μικροπεδία της εξουσίας που διέπουν την καθημερινή και την επαγγελματική ζωή, επαναλαμβάνεται σε όλα τα επίπεδα της ιεραρχίας στην κοινωνία των συμβατικών ανθρώπων που προσανατολίζεται στις επιταγές της εύκολης απόκτησης διαφόρων προνομίων και της ρηχής δημοσιότητας.

Οι μικροί και οι μεγάλοι εφιάλτες αυτών που διακατέχονται από το άγχος της απώλειας θέσεων που κατακτήθηκαν μετά τις αρχές της δεκαετίας του 1980 συντηρούν την ενέργεια και την αγωνιστικότητα που τροφοδοτούν τη λειτουργία των άτυπων δικτύων προνομίων. Για κάποιους πρόκειται για μια πεζότητα ενός μικρού κακού. Όταν όμως η αμυντικότητα καθίσταται βίαιη λόγω της αίσθησης αδιεξόδου και συγχρόνως αναζητά την τυπική της έκφραση (όπως συμβαίνει στην περίπτωση των εξτρεμιστικών κινημάτων ή της ακραίας διαφθοράς που αποκτά χαρακτήρα σχεδόν οργανωμένου εγκλήματος), αλλάζουν γνώμη, συνήθως σε μια χρονική στιγμή κατά την οποία οι διαδικασίες είναι πλέον μη αναστρέψιμες. Τότε η σχέση δικτύων

προνομίων και έντρομης καθημερινότητας εκλαμβάνει δραματικές διαστάσεις. Αυτό όμως προσλαμβάνεται και εκφράζεται ρητώς σχεδόν αποκλειστικά σε ιδιωτικά πλαίσια ή πάντως σε πολύ στενούς κύκλους. Η νέα μορφή διακινδύνευσης στην οποία εκτίθενται τα μέλη μιας κοινωνίας, όταν εμφανίζονται δημόσια οι οξύνσεις που έχουν τις καταβολές τους σε άτυπα κοινωνικά δίκτυα, θέτει νέα ζητήματα. Δημιουργείται η αίσθηση ότι θα πρέπει να αναπροσδιοριστούν τα δίκτυα προνομίων μέσω των οποίων έως εκείνη τη στιγμή εξασφαλιζόνταν η ικανοποίηση ιστορικά διαμορφωμένων αναγκών. Τέτοιοι όμως αναπροσδιορισμοί αντιστοιχούν μόνο στις φαντασιώσεις αυτών που προσδοκούν οφέλη από ριζοσπαστικές λύσεις σε πολιτικοοικονομικά προβλήματα. Η τάση επιστροφής στις ακίνδυνες δικτυώσεις (ακίνδυνες στη βάση της ταύτισης με ηγεσίες καθώς και στη βάση απωθήσεων ή αποσιωπήσεων) προβάλλει ως η εναλλακτική των δήθεν εχεφρόνων. Σύντομα όμως αποκαλύπτεται ότι αυτές οι εύθραυστες εκλογικεύσεις των καταστάσεων στην πραγματικότητα ταυτίζονται με την εθελοδουλεία και τη συστηματική απάρνηση της πολιτικής των τολμηρών και λογικών επιχειρημάτων. Τα φαινόμενα αυτά εντείνονται ιδίως όταν οι κάθε είδους πόροι του κοινωνικού συστήματος συρρικνώνονται λόγω της αντιπαραγωγικής του λογικής ή εξωγενών κρίσεων (ή λόγω συνδυασμού και των δύο).

Η αναφορά στην κρίση δεν θα πρέπει όμως να μας εκτροχιάσει προς συμβατικές θεωρήσεις. Παρά την από πολιτικοοικονομικής απόψεως έκτακτη κατάσταση η οποία θέτει επί τάπητος σοβαρά ζητήματα κοινωνικής αδικίας, ο λόγος περί διανεμητικών ζητημάτων δεν μπορεί εύκολα να αποσυνδεθεί από τα πολιτισμικά μορφώματα που δημιουργούν τα άτυπα κοινωνικά δίκτυα. Οι δημόσιες, συνήθως υποκριτικές εκφράσεις αντιθέσεων υποκρύπτουν εντάσεις που αναπαράγονται υπόγεια, λόγω των νέων αρρυθμιών στη λειτουργία των άτυπων διανεμητικών μηχανισμών στο επίπεδο των μικρο-σχέσεων. Ένα από τα ερωτήματα που ανακύπτουν εδώ είναι κατά πόσον η συμβατική διάκριση μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς έχει νόημα κάτω από αυτές τις συνθήκες. Όπως επίσης έχει σημασία να ασχολη-

θούμε με το ερώτημα, σχετικά με το εάν υπάρχει περίπτωση, κάτω από συνθήκες στις οποίες η αναφορά στα υποτιθέμενα συμφέροντά αντανάκλα την άτυπη λειτουργία δικτύων προνομίων, να κερδίσουν οι κοινωνικά αδύναμοι. Τα έντρομα υποκείμενα τείνουν να αποφεύγουν την ενασχόληση με τέτοια ερωτήματα. Εάν αναγκαστούν να εμπλακούν σε σχετικές συζητήσεις ο τρόμος τους θα τους οδηγήσει σε γρήγορα διατυπωμένες στερεοτυπικές ή δογματικές απαντήσεις. Η εσωστρέφεια και η καταφυγή σε βολικές προκαταλήψεις εμφανίζονται ως οι μόνες δυνατότητες διάσωσης όσων στοιχείων υπαρξιακής ασφάλειας επιτρέπουν οι ασταθείς δομές των δικτύων διανομής και διαχείρισης προνομίων. Θεωρητικά ίσως είναι εφικτή η ριζική απάρνηση της συμμετοχής σε αυτές τις αντιπαραγωγικές μικρο-κοινωνικές διαδικασίες. Πράγματι, θα μπορούσε κανείς να διαπιστώσει εμπειρικά ότι ένα μέρος της ελληνικής κοινωνίας είναι αντισυμβατικό και επομένως αναλαμβάνει με πλήρη συνείδηση των επιπτώσεων το κόστος, αλλά και τα οφέλη, μιας τέτοιας κοινωνικής περιθωριοποίησης που προκύπτει από την ελλιπή ένταξη στα άτυπα δίκτυα που συζητούνται εδώ. Φαίνεται όμως πως αυτό το τμήμα της κοινωνίας δεν έχει αποκτήσει ακόμη την αναγκαία κρίσιμη μάζα και επομένως συνεχώς απειλείται από την άκαμπτη υπερενεργητικότητα αυτών που διατηρούν ζωντανά τα άτυπα κοινωνικά δίκτυα διανομής και διαχείρισης προνομίων τα οποία συμπληρώνουν με καταστροφικό τρόπο τις τυπικές εξουσιαστικές σχέσεις και τους δημοσιοποιημένους μηχανισμούς αναπαραγωγής ανισοτήτων.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Το γενικό συμπέρασμα από τις παραπάνω παρατηρήσεις στο οποίο θα άξιζε να επιμείνει κανείς είναι το εξής: η απαγωγή των συναισθημάτων ελευθερίας και της ανάγκης για άρση των μετεμφυλιοπολεμικών περιορισμών από αυτούς που εξέφρασαν τη φαύλη σχέση μεταξύ κομμάτων και νεοσυντεχνιακών φορέων, την οποία επισημαίνει ο Χρυσάφης Ιορδάνογλου (2013), εξέ-

θρεψε επιπλέον υπόγεια άτυπα δίκτυα στο πλαίσιο των οποίων αναπτύσσεται πλήθος παρασκηνιακών διεργασιών. Οι νεοσυντεχνιακές σχέσεις κατέστησαν προσοδοφόρες τις μορφές υποταγής που συνεπάγονται τα άτυπα δίκτυα διανομής και διαχείρισης προνομίων τα οποία κρύβονται πίσω από αυτές. Ένα σημαντικό ποσοστό, ίσως η πλειονότητα της κοινωνίας, υπερασπίζεται τις εξαρτήσεις από δίκτυα τέτοιας συναλλαγής, όπως ο σκύλος που δαγκώνει για να μη του πάρει κανείς το λουρί του. Το γάβγισμα ερμηνεύεται ως κραυγή υπέρ της ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Ουσιαστικά εντούτοις πρόκειται για υπεράσπιση του δικαιώματος να ανήκει κανείς σε ομάδες προνομίων οι οποίες όμως λειτουργούν μόνο όταν παράγουν στην καθημερινότητα πλήθος εξαρτήσεων. Η διαχείριση της υποταγής γίνεται με όρους αναφοράς στην ελευθερία πρόσβασης σε πεδία αυθαιρεσίας. Έτσι η τυπική πολιτικοοικονομική σχέση της εργασιακής εξάρτησης μετατίθεται στην εξάρτηση από μικρούς και μεγάλους αφεντάδες που αγωνίζονται για τους ρόλους τους μέσα σε άτυπα δίκτυα. Η κατανάλωση, ιδιαίτερα η επιδεικτική κατανάλωση, αποκτά σε αυτά τα πλαίσια ακόμη μεγαλύτερη σημασία, διότι αποτελεί το πεδίο της επιβράβευσης για την αντοχή ως προς τη διαχείριση των συγκινήσεων και των αισθημάτων ταπείνωσης που συνεπάγονται οι σχέσεις εξάρτησης. Άλλωστε το πεδίο της κατανάλωσης μπορεί πολύ πιο εύκολα να αποσυνδεθεί από τον άμεσο έλεγχο αυτών που διαφεντεύουν τα δίκτυα, εκτός εάν θέλει κανείς να βρίσκεται κοντά στην κομματική τους κορυφή. Στην τελευταία περίπτωση η κοινωνικότητα του ελεύθερου χρόνου θα πρέπει να υποταχθεί στη λογική αυτών των δικτύων προκειμένου να αυξηθούν οι ευκαιρίες ανάδειξης. Όμως και σε διαφορετική περίπτωση η συναστροφή στον ελεύθερο χρόνο δεν μπορεί να παραμείνει αμόλυντη από τον πολιτισμό αυτών των δικτυώσεων. Η υπεράσπιση του εαυτού που κοπιάζει να αντεπεξέλθει στις συνθήκες που παράγουν αυτά τα δίκτυα προβάλλει συνεχώς και διαποτίζει τους όρους πρόσληψης της πραγματικότητας. Οι ερμηνείες των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών πραγμάτων καθίστανται δέσμιες της υπεράσπισης των δικτύων που εξασφαλίζουν

εισόδημα και γόητρο, αλλά και της απόκρυψης των βιωμάτων ταπείνωσης και των αγχογόνων διαδικασιών διαχείρισης των πιέσεων. Ο λόγος που εξαρτάται συνεχώς και αγωνιωδώς από αποκρύψεις, αποσιωπήσεις και επικαλύψεις, αυτό το αγχώδες συνεχές λεκτικό πακετάρισμα της πραγματικότητας με όρους όπως 'δικαίωμα', 'ελευθερία' κ.λπ., αποτελεί στην πραγματικότητα την ιδεολογική βάση των εξουσιαστικών σχέσεων. Η στρεβλή χρήση της επίκλησης του τυπικού προκειμένου να εξασφαλιστούν οι άτυπες εξαρτήσεις δημιουργεί έναν συνδυασμό νοοτροπιών υποταγής και απομάκρυνσης της αντίληψης της ζωής από τη σχέση εργασίας και ευημερίας. Η ζωή καθορίζεται από δύο αλληλένδετους τύπους επενδύσεων: τη χρηματοοικονομική επένδυση, που συμπυκνώνει όλες τις φαντασιώσεις ισχύος, και την επένδυση σε δίκτυα διανομής και διαχείρισης προνομίων, που συμπυκνώνουν όλες τις φαντασιώσεις που συνδέονται με την επιβίωση. Η ανέλιξη σε αρχηγικές θέσεις μέσα σε αυτά τα δίκτυα εξαρτάται όμως από τα προνόμια των πολιτικών που ορίζουν τόσο τα προνόμια των άλλων όσο και τους όρους παρανομίας και παρατυπίας που αυτά συνεπάγονται.

Εάν λάβουμε υπόψη μας αυτή την πλευρά των πραγμάτων, η εικόνα της μεταπολιτευτικής Ελλάδας σκιάζεται. Η πλειονότητα της κοινωνίας της μεταπολιτευτικής περιόδου συνέβαλε στην εξάνεμιση του πλεονεκτήματος της ιστορικής στιγμής. Παρά το γεγονός ότι η περίοδος της Μεταπολίτευσης συνδέθηκε με ευμάρεια και ελευθερία έκφρασης, καθώς επίσης και με σταθερότητα των πολιτικών θεσμών, απαξίωσε την τυπικότητα και την εργασία μέσα από τη σύνδεση νεοσυντεχνιακών προνομίων με άτυπα δίκτυα. Αν και αποτελεί την πιο ανέμελη περίοδο της χώρας, καθορίζεται από τα άγχη που συνεπάγεται η διαχείριση της διγλωσσίας, καθώς και από την ευφημιστική μετονομασία του δικαιώματος να εντάσσεται κανείς σε κύκλους ιδιότυπων εξαρτήσεων σε 'ελευθερία'. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται επίσης από την τάση μετονομασίας των προνομίων, που πάντα διαμορφώνονται εις βάρος κάποιου άλλου, σε δικαιώματα καθώς και από την κατάργηση της έννοιας της υποχρέωσης και της αξιολόγησης, μια και οι υποχρεώσεις υπάρχουν κατά κύριο

λόγο προς αυτά τα δίκτυα εξάρτησης και επομένως η αξιολόγηση γίνεται από τους σημαντικούς άλλους μέσα σε αυτά. Όμως οι άτυπες υποχρεώσεις και οι άτυπες αξιολογήσεις αποκρύπτονται επιμελώς. Είναι προφανές ότι μια τέτοια κατάσταση δημιουργεί προβλήματα ως προς τη σημασία της νομιμότητας και ως προς τις συμβολαιακές σχέσεις που καθορίζουν την παραγωγική κοινωνική συμβίωση, η οποία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τυπικές ρυθμίσεις και αξιολογήσεις. Η δύσκολη σχέση με τη νομιμότητα και με τους δικαιοδοτικούς μηχανισμούς έχει μεγάλη σημασία σε αυτή τη συνάφεια. Η αντίθεση στην εφαρμογή των νόμων δεν έχει καμία σχέση με την πολιτική απείθεια που προέρχεται από την άποψη ότι ο νόμος μπορεί να βρίσκεται αντίθετος με αρχές δικαιωμάτων. Στην περίπτωση της μεταπολιτευτικής Ελλάδας η αντίθεση αυτή προέρχεται από τον φόβο κατάργησης των προνομίων και συνακόλουθων παρατυπιών και παρανομιών. Ο φόβος αυτός δεν αναφέρεται πρωτίστως στην κατάργηση του πρωτογενούς τυπικά αποδιδόμενου και επομένως ορατού προνομίου, αλλά στην κατάργηση των πεδίων αυθαιρεσίας και εξυπηρετήσεων που συνεπάγονται τα άτυπα δίκτυα.

Σύμφωνα με όσα έχουν παρατεθεί εδώ, τα δίκτυα αυτά δεν μπορούν να λειτουργήσουν με όρους φανερών και αξιολογήσιμων τυπικών σχέσεων και χωρίς παρατυπίες και παρανομίες. Θα προσέθετα και χωρίς αποκλεισμούς και αδικίες, μια και τα παίγνια δύσκολα παραμένουν μη μηδενικού αθροίσματος. Η ολοκληρωτική υπονόμηση των οικονομικών συμβολαίων πάνω στα οποία εξεικονίζονται παραγωγικά σχέδια τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα είναι κάτω από αυτές τις συνθήκες αναπόφευκτη. Η επικράτηση άτυπων παραμορφώσεων των παραγωγικών σχεδίων και η αδυναμία της δικαιοσύνης να προστατεύσει την ουσία των οικονομικών συμβολαίων, κάτι που οδηγεί σε διαφθορά όσων θέλουν να προστατεύσουν τα δικά τους κοντόφθαλμα σχέδια, καθιστά τόσο τις επενδύσεις όσο και τη διατύπωση, υλοποίηση και αποτίμηση μέτρων πολιτικής σχεδόν αδύνατη. Ο εγκλωβισμός των πολιτών και των πολιτικών σε αυτή τη λογική της έντρομης καθημερινότητας αποτελεί ίσως το κύριο εμπόδιο των μεταρρυθμίσεων και της ενίσχυσης δη-

μιοιργικών δραστηριοτήτων. Έντρομοι πολίτες που αποποιούνται δικαιώματα στο όνομα της μικροδιαχείρισης προνομίων και επομένως διαστρέφουν τον λόγο και αρνούνται τη λογική των αξιολογήσεων δεν είναι δυνατόν να κάνουν μεταρρυθμίσεις. Μόνο στη συσσώρευση μη αναστρέψιμων καταστροφών μπορούν να συμβάλλουν.

Αυτό που θα άξιζε να διερευνηθεί εμπειρικά είναι ποιοι είναι εκείνοι και εκείνες που διακατέχονται από τον ενδόμυχο πόθο απαλλαγής από τέτοιες σχέσεις και τι είναι αυτό που θα τους βοηθήσει να εκφραστούν και να οδηγηθούν σε δράση ανατροπής των παραμορφωτικών σχέσεων που δημιουργήθηκαν με τελείως διαστρεφικό τρόπο στο όνομα της ελευθερίας, της δημοκρατίας και της κοινωνικής πολιτικής. Αυτή θα ήταν η πιο ουσιαστική πλευρά μιας νέας εναλλακτικής, αλλά και κάθε αναπτυξιακής βοήθειας που θα στηρίζε το τμήμα της κοινωνίας που είτε είναι λιγότερο συνδεδεμένο με λογικές θεσμικής υποβάθμισης είτε είναι διατεθειμένο να απαλλαγεί από αυτή την έντρομη και αντιπαραγωγική καθημερινότητα. Άλλωστε την αδυναμία υπέρβασης της λογικής των εν λόγω δικτύων πληρώνει αυτή τη στιγμή ολόκληρη η ελληνική κοινωνία. Το πολιτικό αλλά και το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδας είναι ότι κανένα κόμμα δεν εκφράζει εκείνους που θέλουν να απαλλαγούν από αυτή την έντρομη πλευρά της καθημερινότητας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Acemoglu, D. & Robinson, J.A. (2012). *Why Nations Fail. The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown Business.
- Arendt, H. (2006 [1963]). *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. London: Penguin.
- Bion, W.R. (1989). *Experiences in Groups*. London & New York: Routledge.
- Βούλγαρης, Γ. (2006). 'Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση;', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 28: 5-33.

- Βούλγαρης, Γ. (2008). *Η Ελλάδα από τη μεταπολίτευση στην παγκοσμιοποίηση*. Αθήνα: Πόλις.
- Collins, R. (2004). *Interaction Ritual Chains*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Δεμερτζής, Ν. & Λίποβατς, Θ. (2006). *Φθόνος και μνησικακία*. Αθήνα: Πόλις.
- Demertzis, N. (1997). 'Greece', στο R. Eatwell (επιμ.), *European Political Cultures. Conflict or Convergence?* London & New York: Routledge.
- Diamantouros, N. (1994). 'Cultural Dualism and Political Change in Post-Authoritarian Greece'. Εισήγηση σε σεμινάριο του Center for Advanced Study in the Social Sciences του Juan March Institute, 26 Απριλίου 1993. Estudio/Working Paper 1994/50.
- Fevre, R.W. (2000). *The Democratization of Western Culture. Social Theory and the Dilemmas of Modern Living*. London & New York: Continuum.
- Gambetta, D. (1993). *The Sicilian Mafia. The Business of Private Protection*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Gambetta, D. (2009). *Codes of the Underworld*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Goffman, E. (1956). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh: The University of Edinburgh Social Research Centre Publications.
- Granovetter, M. (1983). 'The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited', *Sociological Theory*, 1: 201-233.
- Ιορδάνογλου, Χ.Ι. (2013). *Κράτος και ομάδες συμφερόντων. Μια κριτική της παραδεγμένης σοφίας*. Αθήνα: Πόλις.
- Καραποστόλης, Β. (1987). *Συμβίωση και επικοινωνία στην Ελλάδα*. Αθήνα: Γνώση.
- Κατσούλης, Η. (1988). 'Το "ανθρώπινο κεφάλαιο" στη διαδικασία εκσυγχρονισμού: η ελληνική "αμυντική κοινωνία" μπροστά στην πρόκληση του 2000', στο Η. Κατσούλης, Τ. Γιαννίτσης & Π. Καζάκος (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000. Πολιτική και κοινωνία, οικονομία, εξωτερικές σχέσεις*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Klein, M. (1975). 'Envy and Gratitude and Other Writings 1946-1963', *International Psychoanalytic Library*, 104: 1-346.
- Lenski, G. (1984). *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. Chapel Hill NC: The University of North Carolina Press.

- Ματσαγγάνης, Μ. (2011). *Κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς*. Αθήνα: Κριτική.
- Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. (1988). *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. (2001). *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*. Αθήνα: Πατάκης.
- Mentzos, S. (2012). *Hysterie: Zur Psychodynamik unbewusster Inszenierungen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Möllering, G. (2009). 'Leaps and Lapses of Faith. Exploring the Relationship Between Trust and Deception', στο B. Harrington (επιμ.), *Deception. From Ancient Empires to Internet Dating*. Stanford: Stanford University Press.
- Σωτηρόπουλος, Δ. (2008). 'Υποθέσεις εργασίας και ανοικτά ερωτήματα στη βιβλιογραφία για την ελληνική κοινωνία των πολιτών', στο Ξ.Ι. Κοντιάδης & Χ.Θ. Ανθόπουλος (επιμ.), *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*; Αθήνα: Παπαζήσης.
- Sotiropoulos, D. (1996). *Populism and Bureaucracy: The Case of Greece under PASOK, 1981-1989*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.
- Τσουκαλάς, Κ. (1986). *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1993). '“Τζαμπατζήδες” στη χώρα των θαυμάτων: περί Ελλήνων στην Ελλάδα', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1: 5-39.
- White, H.C. (2008). *Identity and Control. How Social Formations Emerge*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Zerubavel, E. (1997). *Social Mindscapes. An Invitation to Cognitive Sociology*. Cambridge MA & London: Harvard University Press.

ABSTRACT

Alexandros-Andreas Kyrtsis

Networking and Risk:
The Micropolitics of Privileges
and the Culture of Terrified Daily Life

The interplay between the action of organized interests and party politics, that has shaped the social and economic conditions in Greece since the abolishment of the 1967-1974 dictatorship, has a hidden aspect which has not been sufficiently discussed: The privileges granted to interest groups through formal procedures, such as legislation or acts of government, triggered the development of informal social networks through which the differential access to these privileges is regulated by various holders of informal gatekeeper roles. This enables the mushrooming of domains of informal action and various forms of deviant behaviour which, because of the bargaining conditions between the political parties and the interest groups, is tolerated by the authorities. Illegal practices and exclusion of rival groups, as well as of members of the informal networks around these, and opposition to policies which might have restored conditions of distributional justice and efficiency, are hidden side effects of the visible distribution of privileges. This also causes severe social-psychological effects: Those who participate in these informal social networks are overwhelmed by negative emotions. The concealment of their informal practices or the sense of probability of rejection and exclusion from these networks, if they do not successfully adopt the informal codes of conduct they are under pressure to follow, causes considerable angst. This aspect of fear and trembling in everyday life has a significant impact on the perception of reality by members of Greek society. It enhances hypocrisy, produces defensive attitudes, and thus undermines the open and rational deliberation on appropriate policies aiming at the resolution of social and economic problems.